

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет педагогіки і психології
Кафедра психології розвитку та консультування

Кваліфікаційна робота
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Спеціальність 053 Психологія
ОПШ «Психологія конфлікту та практична медіація»

Здобувачки другого (магістерського)
рівня вищої освіти, групи мПКМ-28
Булик Мар'яни-Стефанії Андріївни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат психологічних наук, доцент
Андрійчук Іванна Петрівна

РЕЦЕЗЕНТ:
кандидат психологічних наук, доцент
Вовк Валентина Олегівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ	6
1.1 Психологічні особливості криз підліткового віку.....	6
1.2 Девіантна поведінка старших підлітків як предмет психологічного дослідження.....	11
1.3 Скоєння протиправних дій як один із проявів делінквентної поведінки старшого підлітка	21
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	26
2.1 Причини формування девіантної поведінки старших підлітків.....	26
2.2 Психодіагностичний комплекс діагностики девіантної поведінки підлітків. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.....	32
РОЗДІЛ 3 ТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	53
3.1 Зміст та структура програми тренінгових занять «Профілактика та подолання девіантної поведінки старших підлітків».....	53
3.2 Методичні рекомендації щодо профілактики та подолання девіантної поведінки старших підлітків.....	72
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство характеризується інтенсивними соціальними, економічними й культурними перебудовами, які впливають на процес соціалізації особистості. Особливо чутливими до цих змін виступають підлітки, адже саме в цьому віковому періоді підліток починає формувати ціннісні орієнтації, моральні установки, самосвідомість і моделі поведінки у соціумі. Старший підлітковий вік є вагомим етапом розвитку, під час якого підвищується ризик виникнення різних форм девіантної поведінки.

Девіантна поведінка у старших підлітків — це складне соціально-психологічне явище, що виникає в результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. Розбіжність між соціальними очікуваннями та реальними можливостями особистості, труднощі в міжособистісних стосунках, вплив девіантних груп однолітків, недостатні навички саморегуляції та відповідальності — все це може сприяти закріпленню асоціальної поведінки. У цьому контексті особливо актуальним є вивчення соціально-психологічних факторів, які представляють собою поведінкові прояви у старших підлітків.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням поширеності девіантних проявів у підлітковому середовищі, таких як агресивність, адиктивна поведінка, порушення соціальних норм і правил, а також зниження рівня соціальної відповідальності. Це підсилює потребу у науково обґрунтованому аналізі причин і механізмів формування девіантної поведінки з метою своєчасної профілактики та психологічної корекції. Вивчення заропонованої проблематики є важливим не лише для психологічної науки, а й для практики освіти, соціальної роботи та психопрофілактики.

Об'єктом дослідження є девіантна поведінка старших підлітків.

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники, що зумовлюють виникнення та прояви девіантної поведінки.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників девіантної поведінки старших підлітків.

Для реалізації мети роботи потрібно виконати такі **завдання**:

- здійснити аналіз наукових трактувань явища девіантної поведінки;
- окреслити головні соціально-психологічні чинники, що впливають на формування девіантної поведінки;
- провести емпіричне дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у старшому підлітковому віці;
- створити тренінгову програму та психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції девіантної поведінки.

У процесі роботи було використано комплекс **методів дослідження**: теоретичні: аналіз соціально-педагогічної, психологічної, педагогічної, юридичної, медичної літератури; дедукція, систематизація, порівняння та узагальнення даних, описовий метод. Для дослідження використано емпіричні методи — тестування. Застосовувався комплекс тестових психодіагностичних методик: «Опитувальник для визначення схильності до девіантної поведінки», «Методика вивчення схильності особи до агресивної поведінки» (А. Басса та А. Дарки адаптація А. К. Осницького), «Самооцінка визначення психічних станів» (Г. Айзенка).

Експериментальною базою дослідження виступала ТЗОШ № 24. У дослідженні брали участь 50 респондентів, вибірка складалась з 30-ти старших підлітків, віком від 14 до 15 років, які навчаються в 8-му та 9-му класах, 28 дівчат і 22 хлопці.

Результати магістерської роботи відображено у публікації:

1. Булик М. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. *Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. Вип. 44. С. 167-171.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні уявлення про феномен девіантної поведінки особистості та аналізі соціально-психологічних чинників його виникнення у старших підлітків.

Практичне значення дослідження. Результати цього дослідження можуть бути використані у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів та інших фахівців, які працюють із підлітками, з метою підвищення ефективності профілактичної та корекційної роботи.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (87 найменувань), додатків. Загальний обсяг роботи – 116 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

1.1 Психологічні особливості криз підліткового віку

У житті людини підлітковий вік — це етап між дитинством та дорослим життям. Це період становлення особистості, протягом якого молода людина переходить від залежності до самостійності, від автономії до зрілості, коли дитина стає дорослою. Підлітковий вік охоплює значні психологічні, біологічні, психосоціальні, соціальні, когнітивні, моральні та духовні зміни. Водночас родина, в якій діти досягають підліткового віку, перебуває у дуже специфічній стадії життєвого циклу, яка ставить нові завдання та цілі перед підлітком та усією родиною.

Підлітковий вік — найважливіший період у формуванні особистості, це час сумнівів, порівняння себе з однолітками та іншими, невдоволення своїм станом, зовнішністю. Причина полягає в тому, що в цей період підліток поступово усвідомлює потребу і починає здобувати певну свободу, відповідно, він набуває спроможності ухвалювати рішення, тобто починає діяти відповідально, виходячи з норм соціального розвитку.

Завдяки цьому період підліткового віку наповнений різноманітними суперечливими переживаннями, труднощами та кризами. Тому цей період є періодом втрати дитячих почуттів, почуття тривоги та виникнення психологічного дискомфорту [79].

Підлітковий вік часто називають періодом диспропорції в розвитку. У цьому віці посилюється увага до своїх фізичних особливостей, посилюється реакція на думку інших, зростає особиста гордість та почуття образи. Фізичні недоліки часто перебільшуються. Перш за все, підвищена увага до свого тіла порівняно з дитинством зумовлена не лише фізичними змінами, а й новою

соціальною роллю підлітка. Оточуючі очікують, що підліток самостійно впорається з певними проблемами розвитку, за рахунок фізичної зрілості.

Прагнучи втекти від опіки дорослих, підліток шукає тимчасового вираження свого зростаючого «Я», щоб відчувати себе вільним. Він знаходить це в середовищі дозвілля. Вільний час є пріоритетом у житті підлітка. Неповнолітні проводять цей час поза домом, у товаристві своїх однолітків. Батьки намагаються впливати на взаємодію підлітка поза школою, нібито щоб захистити своїх дітей від небажаних контактів. В результаті з'являються підлітки, які люблять бути на самоті. На моральність підлітків, перш за все, впливає зовнішнє соціальне середовище (мікросередовище: сім'я, клас, шкільні умови, стосунки з іншими членами цього середовища), а також індивідуальні особливості особистості підлітка, пов'язані з реакцією на різні «життєві невдачі» [79].

У підлітковому віці багато чого відбувається вперше як з підлітками, так і з батьками. Батьки часто сприймають підлітковий період як складний і сповнений викликів, оскільки стосунки між підлітком і батьками переживають значні трансформації, виховання підлітка є для них дуже складним. У міру фізичного та психічного дозрівання підлітки починають створювати уявлення про себе, хто вони, де вони належать і як вони інтегруються в соціальне життя. Таким чином, вони будують власну ідентичність та автономію, прагнуть своєї свободи та незалежності, і очікують, що батьки ставитимуться до них як до дорослих. У підлітковому віці конфлікти між підлітками та батьками є поширеним явищем, що здається дуже складним для обох сторін.

У нашому дослідженні ми зосередимо увагу на старших підлітках — це дитина віком від 14 до 15 років, також старшими підлітками вважаються діти віком в 14–15 років. Підлітковий вік передбачає перехід від дитинства до дорослого життя.

Підлітковий вік є одним із найбільш складних і суперечливих етапів онтогенезу особистості, оскільки саме в цей період відбуваються інтенсивні біологічні, психологічні та соціальні зміни. Кризові явища підліткового віку зумовлені перебудовою самосвідомості, формуванням нової системи цінностей, зростанням потреби в автономії та переосмисленням власної соціальної ролі. Згідно з психосоціальною концепцією розвитку, запропонованою Е. Н. Еріксоном, центральним новоутворенням підліткового віку є формування ідентичності. Кризовий характер цього процесу полягає у внутрішньому конфлікті між прагненням до самовизначення та невизначеністю власних можливостей і життєвих перспектив. У разі несприятливих умов розвитку ця криза може призводити до дифузії ідентичності, що проявляється у нестабільності поглядів, ціннісних орієнтацій та поведінкових стратегій [69].

Однією з ключових психологічних особливостей криз підліткового віку є емоційна нестійкість. Вона зумовлена як гормональними змінами, так і недостатньою зрілістю механізмів емоційної саморегуляції. Підлітки схильні до різких змін настрою, підвищеної чутливості до зовнішніх оцінок, імпульсивних реакцій та афективних спалахів. Емоційні переживання часто мають полярний характер, що ускладнює міжособистісну взаємодію з дорослими та однолітками. Важливою характеристикою підліткової кризи є загострення потреби в самостійності та автономії. Підліток прагне вийти за межі дитячої залежності, водночас ще не володіючи достатніми ресурсами для повноцінної відповідальності за власні рішення. Це протиріччя часто стає джерелом конфліктів з батьками та педагогами, а також сприяє формуванню опозиційної або протестної поведінки.

Криза підліткового віку супроводжується перебудовою Я-концепції. Самооцінка підлітків зазвичай має нестабільний характер і значною мірою залежить від соціального схвалення. Порівняння себе з ровесниками, підвищена увага до власної зовнішності та соціального статусу можуть спричиняти внутрішню напруженість, тривожність і відчуття

неповноцінності. За відсутності підтримки це підвищує ризик формування дезадаптивних форм поведінки. Соціально-психологічним аспектом підліткової кризи є зростання ролі референтної групи однолітків. Прагнення до групової приналежності та прийняття часто переважає над орієнтацією на вимоги дорослих. У цьому контексті підлітки можуть засвоювати як соціально схвалювані, так і девіантні моделі поведінки, що зумовлює амбівалентність наслідків кризового розвитку [69].

Кожен віковий період характеризується унікальною кризою. Криза є частиною соціального, емоційного та когнітивного розвитку дітей. У цей період діти намагаються пізнати себе та навколишнє середовище, навчатися та досліджувати. Криза — це період, що спостерігається з раптовими психологічними змінами в певних вікових діапазонах, починаючи з дитинства. Криза — це не хвороба, а лише фактор, що показує розвиток дитини. Кожна вікова криза має початок і кінець. Залежно від обставин особистості, ця тривалість може збільшуватися або зменшуватися. Під час кризи існуюча модель поведінки змінюється та замінюється новою. Вікові кризи змінили свій характер порівняно з попередніми роками та проявляються в більш гострій формі в сучасний час. Метою вивчення вікових криз є вивчення характеристик вікових криз та навчання батьків у цьому напрямку. Слід враховувати, що зосередження уваги на вікових кризах, а також своєчасне вирішення існуючих психологічних проблем у цей період, закладає основу для своєчасного запобігання ускладненням, що виникають у майбутньому розвитку дітей [76, с. 2].

Криза у підлітків — це не лише дуже виснажливий процес для батьків, але й процес, який вимагає уваги. У цей час батькам слід бути більш терплячими та звертати увагу на свою поведінку. Батьки не повинні лякати дитину, але водночас повинні створювати дисципліну, утримуючись від виконання всього, що хоче дитина. Ця дисципліна повинна бути встановлена без шкоди для стосунків між батьками та дитиною. В іншому випадку це може мати незворотні наслідки для дитини. Підліткова психологічна криза

може бути складним процесом як для дітей, так і для їхніх сімей. Однак, дотримуючись деяких кроків, батьки можуть забезпечити плавне проходження кризи:

- зачекати, поки дитина висловить свій гнів;
- не змушувати дитину щось робити чи не робити;
- встановити межі для дитини;
- не завжди використовувати слово «ні» [76, с. 6].

Таким чином, психологічні кризи підліткового віку є нормативним, але потенційно ризикованим етапом розвитку особистості. Їхній перебіг і наслідки значною мірою залежать від соціального середовища, стилю виховання, рівня психологічної підтримки та сформованості навичок саморегуляції. Розуміння психологічних особливостей підліткових криз є важливою умовою ефективної профілактики дезадаптації та девіантної поведінки. Психологічні кризи, які переживають діти під час свого розвитку, є природним процесом, що глибоко впливає як на батьків, так і на дітей. Однак багато чого можна зробити, щоб полегшити цей процес. Якщо у дитини вкрай негативне ставлення, рекомендується негайно отримати необхідну підтримку, щоб ця ситуація не вплинула негативно на життя дитини. Консультації щодо таких проблем можна отримати у фахівців-психологів. У цьому процесі важливими є як соціальне середовище, так і сім'я. Метою лікування є покращення якості життя дитини. Головною метою тут є отримання позитивного результату як у процесі лікування, так і за підтримки сім'ї. Сім'ї повинні бути терплячими, знаючи, що кризи — це не хвороба, навпаки, вони є етапом розвитку дитини та важливі для її саморозвитку.

1.2 Девіантна поведінка старших підлітків як предмет психологічного дослідження

Девіантна поведінка старших підлітків розглядається в сучасній психологічній науці як багатовимірне явище, що поєднує поведінкові, емоційні й соціальні прояви, які відхиляються від нормативних очікувань суспільства та створюють ризики для індивідуальної і соціальної адаптації. Підвищена поширеність психічних розладів і поведінкових труднощів у підлітковому віці обґрунтовує необхідність систематичного вивчення цього феномену в контексті громадського здоров'я та превентивних програм.

Слово «девіантність» (від латинського *deviatio*) — це аномалія, яка означає відхилення від існуючих або прийнятих стандартів, що зазвичай стосуються соціальної та сексуальної поведінки. Тобто девіантна поведінка порушує соціальні норми та очікування. Її також розуміють як аномальну поведінку, що проявляється як риса, що не відповідає усталеним соціальним нормам і цінностям, а також характеризується постійною деструктивністю та порушенням [75].

Термін «девіантність» стосується порушення встановлених норм і затверджених правил, що охоплюють серйозні види поведінки, включаючи злочини та правопорушення (злочини, скоєні неповнолітніми), а також поведінку, яка не завжди карається законом, але є або антисоціальною, або шкідливою для особи чи інших [63].

Як предмет дослідження слід виділяти сукупність міжпов'язаних конструкцій:

- форми девіації (агресивна, делінквентна, самопошкоджувальна, внутрішньо-орієнтована та онлайнова девіація);
- індивідуально-психологічні чинники (темперамент, саморегуляція, самооцінка);
- соціальні детермінанти (сім'я, однолітки, школа);

– контекстні умови (соціально-економічні потрясіння, війна, пандемія).

Розглянемо детальніше форми девіації:

1. Агресивна девіація. Цей тип відхилень характеризується проявами відкритої або прихованої ворожості, що спрямована на інших людей, групи чи суспільство в цілому. Агресивна поведінка може мати як фізичну форму (напади, бійки, руйнування майна), так і вербальну (образи, погрози, маніпуляції). Вона зазвичай виникає в умовах емоційного напруження або невміння конструктивно реагувати на конфлікти та стресові ситуації, і часто є проявом недостатнього розвитку самоконтролю [87].

2. Делінквентна девіація. Це відхилення, пов'язане з порушенням соціальних і правових норм, що проявляється у протиправній поведінці неповнолітніх і дорослих. Приклади включають крадіжки, хуліганство, обман, порушення громадського порядку. Делінквентна девіація часто виступає як сигнал про недостатнє соціальне забезпечення, низьку підтримку з боку родини або громади та потребує спеціальної превентивної та корекційної роботи.

3. Самопошкоджувальна девіація. Ця форма проявляється через навмисні дії, спрямовані на шкоду власному здоров'ю або життю — наприклад, порізи, удари, спроби самогубства або ризикована поведінка. Самопошкоджувальна девіація часто є вираженням внутрішніх психологічних конфліктів, емоційного стресу, депресії або відчуття безвиході, і сигналізує про потребу у професійній психологічній підтримці та емоційній стабілізації.

4. Внутрішньо-орієнтована девіація. Ця категорія охоплює поведінку, спрямовану на уникнення соціальної взаємодії та ізоляцію від зовнішнього середовища. Підлітки чи дорослі з такою девіацією часто закриваються у власному світі, відмовляються від колективних занять і активної участі у суспільному житті. Внутрішньо-ніпельна девіація може

бути наслідком тривожності, невпевненості у собі або недостатньої підтримки з боку соціального оточення, але вона також здатна сприяти саморефлексії та внутрішньому розвитку, якщо її правильно спрямувати.

5. Онлайнова девіація. Це сучасна форма відхилень, пов'язана з поведінкою у цифровому середовищі, що суперечить соціальним або правовим нормам. Приклади включають кібербулінг, тролінг, поширення шкідливого або протиправного контенту, онлайн-залежності. Онлайнова девіація виникає під впливом анонімності та доступності цифрових технологій, створюючи нові виклики для виховання та психологічної підтримки підлітків і молоді [87].

Кілька досліджень показали, що низка індивідуальних характеристик підлітків сприяє їх залученню до девіантної поведінки:

- вік;
- стать;
- соціально-економічний статус;
- характеристики особистості;
- успішність у школі;
- етнічна приналежність;
- структура сім'ї, її функції;
- суперництво між братами та сестрами;
- стосунки з однолітками;
- освітні заклади та навчальне середовище;
- громада;
- релігія;
- культурні системи переконань.

Але іноді девіантність може розглядатися як вибір між соціально прийнятними та девіантними способами досягнення цілей. Наприклад, щоб розбагатіти або стати популярним несправедливими або неприйнятними

засобами цькування інших, кримінальних дій, непокори, протесту, тероризму, відкритого неприйняття існуючих цінностей та законів [75].

Поняття «девіантна поведінка» означає, що поведінка неповнолітніх відхиляється від соціальних правил, прийнятих у суспільстві, та характеризується недотриманням та порушенням цих правил. Девіантна поведінка особливо поширена серед неповнолітніх. У цей період формуються особистісні почуття неповнолітніх, визначається їхня самосвідомість та знання про світ. Однак формування та розвиток особистості — це складний процес, який може супроводжуватися специфічними труднощами та відхиленнями, внутрішніми суперечностями та нездатністю адаптуватися до різних ситуацій у соціальному житті. Молоді люди з девіантним характером часто не відвідують школу, тікають з дому, стають безхатченками, жебракують, вживають алкоголь та стають наркозалежними. В результаті вони схильні порушувати закон та скоювати злочини [79].

З точки зору психології та психічного здоров'я, девіантна поведінка описується як форма психопатології та визначається як відхилення від соціально-психологічних та моральних норм. Вона може варіюватися від незначного, як-от одягання в незвичайний або небажаний одяг, до серйозного, як-от спалювання чийогось майна. За віком та статтю, девіантність також характеризується соціальною ізоляцією та самоідентифікацією як девіантної особи. Хоча деякі формальні девіантні поведінкові прояви, такі як пограбування, зґвалтування та вбивство, є законно караними, проте девіантна поведінка стає дедалі більшою проблемою в наші дні та викликає нестабільність у бажаних процесах навчання та розвитку особистості через дестабілізацію інститутів сім'ї, суспільства та школи.

Оскільки такі терміни, як «норми», «цінності» та «девіація», визначаються соціально, отже, девіації визначаються порушенням встановлених соціальних норм, етики, культурних цінностей як базового орієнтира для міжособистісних стосунків та взаємодії; соціальної асиміляції

та відтворення того ж самого в даному соціальному контексті. Отже, такі дії становлять серйозну загрозу для будь-якого виживання індивіда в суспільстві, суспільного добробуту та навколишнього середовища [75].

Фактично, підлітковий вік включає різноманітні фізичні, емоційні, психологічні, соціальні та когнітивні зміни, які допомагають у прийнятті рішень у майбутньому житті. Крім того, це найризикованіший етап життя, що характеризується ізоляцією від старших та молоді, бунтівним характером, нестабільними емоціями, стресом, сплутаністю свідомості, перепадами настрою та багатьма іншими. Тому про цей етап потрібно належним чином піклуватися та підтримувати його [75].

В іншому випадку, сукупний вплив цих проблем призводить до низки труднощів у різних сферах їхнього повсякденного життя, наприклад, безрозсудність, уникнення, порушення норм, різні види антисоціальної поведінки. Аналогічно, девіантна поведінка (така як злочинність, зловживання психоактивними речовинами, парафілія тощо) є іншими потенційними та похмурими наслідками неправильного або поганого харчування підлітків, незалежно від причин. Оскільки ці наслідки мають негативні наслідки для окремих осіб, сімей та всього людського суспільства, нам необхідно дослідити та зрозуміти динаміку, фактори, що сприяють та опосередковують девіацію у підлітків [75].

Схильність до девіантності закладена в природі молоді. Правильний метод виховання, запобігання неправильній поведінці — це метод, властивий методиці навчання молоді. Девіантна поведінка не завжди може бути зумовлена юридичною некомпетентністю та антисоціальною стимуляцією. Іноді соціальні норми можна скоригувати за допомогою відносно добрих знань та інформації. Висвітлення потреб цілеспрямованого формування цих правових правил або моральних звичок може стримувати людину від девіантної поведінки. Ми можемо перерахувати ці фактори нижче. Перший з них, звичайно, вік підлітка [73].

Вік особистості має значний вплив на поведінку підлітків. Як особистість, людина має унікальну свідомість, яка є силою, що регулює та контролює її поведінку. Оскільки дослідження сутності свідомості все ще тривають, ми хотіли б торкнутися не свідомості, а процесу її роботи. Таким чином, період, коли свідомість людини повністю сформована, є серйозним фактором, що впливає на поведінку людини. Люди стають різними особистостями у різному віці. У цьому віці у людей виникають відповідні правила поведінки. Віковий період, коли людина є вразливою до наркоманії — це підлітковий вік та юність. Цей період також охоплює період від 12 до 25 років. У цьому віці підлітки більш амбітні, хитрі, зарозумілі, самовдоволені та чутливі. Це також призводить до того, що вони легко обманюються та збиваються зі шляху. Спостереження показують, що саме в цьому віці люди схильні до девіантності. Іноді ті, хто старший за це, також стають девіантними, але це трапляється рідко та в рідкісних випадках.

У багатьох суспільствах дівчата-підлітки рідко вдаються до аморальної поведінки. Наприклад, більшість дівчат-наркоманок вживають наркотики вдома. Тому їхні проблеми з наркозалежністю непомітні. Жінки та чоловіки також відрізняються за залежністю від алкоголю. Хлопчики стають залежними від алкоголю та алкоголізму, щоб уникнути проблем. Так само жінки, які стикаються з проблемами, п'ють, щоб забути про свої печалі.

Схильність молоді до девіантної поведінки варіюється залежно від рівня її освіти. Такі випадки рідкісні у людей з вищою освітою. Статистичні дані показують, що більшість тих, хто має девіантну поведінку — це молоді люди із середньою освітою. Таким чином, оскільки високоосвічені молоді люди мають здоровий розум, їхня схильність до такої свавільної поведінки зменшується, і вони уникають такої поведінки. Дослідження показують, що зі зростанням рівня освіти молоді їхня схильність до девіантної поведінки також зменшується. 66 % таких молодих людей мають початкову або нижчу освіту, або неповну середню освіту. Різні проведені дослідження показують,

що девіантна поведінка не обмежується жодним поколінням, групою чи соціальним класом, а будь-яким класом чи професією.».

Дослідження показують, що молоді люди мають проблеми, пов'язані з їхнім життєвим шляхом та професією, і оскільки їм важко вирішити ці проблеми, вони схильні до девіантності. У сучасний час спостерігається закономірність, коли молоді люди стикаються з житловими проблемами та проблемами з роботою, а також зустрічають серйозні перешкоди в професійній сфері. Звичайно, хоча роль дівчат у цих питаннях не така висока, спостереження показують, що вони іноді стають жертвами девіантної поведінки саме з цих причин [73].

Розрахунки показують, що заміжні дівчата, які рано вийшли заміж, більш схильні до девіантності, ніж дівчата, які все ще перебувають під опікою батьків. Їх кількість менша, ніж хлопців, оскільки вони більше перебувають під контролем своїх сімей і родичів. Девіантна поведінка спостерігається в житті людства протягом багатьох років. Існують різні форми схильності до цих характеристик. Це безпосередньо пов'язано зі ставленням суспільства. Наприклад, наркотики та алкогольні напої використовувалися як їжа, як ліки, а іноді просто для задоволення або для позбавлення від болю. Загалом, з проведених досі досліджень та опитувань зрозуміло, що ніхто не може сказати, що хтось випадково став девіантним, випадково вжив наркотики, випив алкоголь, вчинив аморальність або скоїв злочин. Це правда, що такі випадки трапляються випадково, але це дуже малий відсоток, і його неможливо узагальнювати [63].

Сім'я є головною соціальною основою людства. Сім'я є місцем надії та втіхи для людей. Сім'я вважається головною соціальною одиницею суспільства з давніх часів. Таким чином, шлюб означає закладення його фундаменту. Сім'я, як соціальна одиниця, складається з кількох людей. Вони пов'язані кровною спорідненістю та формуються через шлюб.

Сім'я є початковою школою та єдиним місцем для формування людської особистості. Вона має важливе значення у формуванні та вихованні

особистості. Формальні стосунки між членами сім'ї створюються дітьми. Вони створюють можливості та умови як для радості, так і для щирості родини. Сімейне середовище має серйозний вплив на розвиток особистості в усіх сферах. Роль сім'ї в ознайомленні людей із суспільним життям та цивілізацією є незаперечною. Соціальне становище сім'ї та її економічний статус, ідеї, переконання, правила етикету, бажання батьків та рівень їхнього виховання мають серйозний вплив на поведінку дітей. Діти проводять перші роки свого життя в сім'ї. Тому підлітки отримують свої початкові знання про життя, почуття відповідальності та перше розуміння суспільства, природи, життя та культури в сім'ї. У цьому сенсі батьки укладають угоду не лише з сім'єю, але й з усім суспільством. Батьки готують своїх дітей до життя, дають їм соціальні, наукові та моральні знання. Батьки, як вихователі та наставники, виховують своїх дітей та піклуються про їх нормальний розвиток [73].

У соціології багато вчених та експертів намагалися описати природу девіантного характеру підлітків та проводили дослідження. В результаті проведених спостережень вони показали правила, які по-своєму виправдовують девіантний характер підлітків. У процесі вивчення низки теоретичних правил зарубіжних вчених щодо девіантної поведінки підлітків, ми переконалися, що ці теоретичні правила створені на основі соціологічних досліджень поведінки молоді в певному місці, тобто з іншим способом життя, звичаями та менталітетом [79].

Підлітковий вік — це складний період не лише для тих, хто з ним контактує, але й для самої дитини. У багатьох випадках батьки та вчителі свідчать, що на певному етапі юності відбувається багато змін у характері дитини. Їм важко зрозуміти, як їхня слухняна, життєрадісна дитина раптом стає впертою, агресивною, а в деяких випадках життєрадісною, мовчазною, і вони шукають причину таких ситуацій в інших речах. Іноді, оскільки вони не добре знають особливості цього періоду, а батьки мають недостатньо розвинені педагогічні та психологічні концепції, вони звинувачують дитину

недоречно та вимагають, щоб вона була слухняною, як раніше. У більшості випадків виникають неприємні ситуації між підлітками та батьками та вчителями, тому що вони не враховують особливості їхнього віку або не отримують достатньо знань, характерних для цього віку.

Дітям з девіантною поведінкою та дітям, які не мають самоконтролю, нічого не сходить з рук, для них немає правил, вони можуть не впізнавати своїх вчителів чи батьків. Якщо з такими дітьми вчасно не розібратися, не вміючи контролювати свої бажання, такі діти можуть вирости психопатами або в деяких випадках, порушниками закону [79].

Поведінкова девіація, що виражається в різних формах підліткової дезадаптації, є результатом нездорового психосоціального розвитку та порушення процесу соціалізації. Адже в цей період підліток намагається реалізувати себе в усіх аспектах, знайти своє місце серед інших людей, він із задрістю дивиться на деякі якості у вчинках та діях старших людей навколо нього, і йому важко не знайти ці якості в собі. Іноді він навіть відчуває себе неповноцінним. У такий час необхідно, щоб близькі люди навколо нього, перш за все, його батьки, вчитель-тренер, простягнули дитині руку допомоги. Відомо, що дитина спочатку бачить риси та якості своїх батьків, а потім починає порівнювати їх з іншими оточуючими. Тому батьки повинні вміти знайти шлях до сердець своїх дітей. Діти з девіантною поведінкою (які тікають зі школи, постійно руйнують своїх однолітків, дразнять однокласників) потребують всілякої підтримки з боку дорослих. Батьки повинні надавати моральну підтримку дитині за допомогою класного керівника, вчителя та шкільного психолога [79].

Підлітковий вік — це період, коли формуються світогляд, переконання, точки зору, принципи, самосвідомість, оцінка тощо. Якщо дитина молодшого шкільного віку діє відповідно до вказівок дорослих або своїх випадкових, мимовільних бажань, підліток починає організовувати свою діяльність, виходячи з певних принципів, переконань та особистих поглядів. Мораль та індивідуальна свідомість мають особливе значення у формуванні підліткової

особистості. У цьому важливу роль відіграє засвоєння учнями моральних понять та їх застосування в житті. Процес формування загальнолюдських якостей стикає учня з суперечностями переконань та точок зору [79].

Девіантність, що розуміється як дії, що відхиляються від суспільних норм, є складним соціальним явищем, що формується структурною, культурною та інтеракційною динамікою. Структурні фактори включають організацію суспільства, таку як економічна нерівність та розподіл влади, тоді як культурні фактори охоплюють спільні переконання, цінності та норми, що впливають на сприйняття людьми прийнятної поведінки. Інтеракційна динаміка включає щоденні соціальні стосунки, які можуть посилювати або ставити під сумнів суспільні норми. Структурний функціоналізм, фундаментальна соціологічна основа, постулює, що девіантність виконує критично важливу функцію у підтримці суспільного порядку. Хоча девіантна поведінка може здаватися руйнівною, вона також окреслює суспільні норми, зміцнює соціальну згуртованість та сприяє системній еволюції [62].

Теорія Дюркгейма підкреслює, що девіантна поведінка, замість того, щоб просто спричиняти проблеми, насправді допомагає суспільству, показуючи, що таке правила, об'єднуючи людей, та допомагаючи суспільству змінюватися. Реакції на порушення правил, такі як соціальне несхвалення або судові дії, допомагають зміцнити спільні цінності та єдність між людьми. Зі структурно-функціональної точки зору, девіантність — це не просто відхилення, а механізм, за допомогою якого суспільства підтверджують спільні моральні стандарти та адаптуються до мінливих соціальних умов [62].

Отже, можна зробити висновок, що девіантні підлітки не намагаються вписатися, а радше намагаються боротися з суспільством через свою нездатність до соціалізації, нездатність/небажання адаптуватися в суспільстві. Було зроблено висновок, що такі дії можуть призвести до розвитку психопатологічної особистості як реакції на складні обставини в

їхньому житті, наприклад, фізичні вади або розвиток, соціальне середовище, умови догляду та виховання, порушення сімейних та соціальних норм. За таких обставин підлітки належним чином оцінюють фізичну перевагу (з позитивним ставленням) чи неповноцінність (з негативним ставленням) у контексті існуючого та роблять висновок про свою соціальну значущість і цінність для компенсації своїх слабкостей і недоліків.

1.3 Скоєння протиправних дій як один із проявів делінквентної поведінки старшого підлітка

Підлітковий вік часто вважається періодом потрясінь та поведінкових проблем як для підлітків, так і для їхніх батьків, принаймні частково тому, що цей період життя характеризується високою допитливістю та бажанням експериментувати. Це час змін і трансформацій та час розвитку ідентичності, думок та цінностей як наслідків подолання завдань розвитку індивідуалізації від батьків та здобуття автономії. Ще однією специфічною характеристикою підліткового віку є сильний тиск однолітків, тобто орієнтація зміщується від батьків до однолітків, і однолітки мають сильніший вплив на переконання, ставлення та поведінку підлітків. Дійсно, ризикована поведінка серед підлітків, як правило, відбувається у присутності однолітків. Деякими прикладами є вживання психоактивних речовин, азартні ігри, сексуальна поведінка та агресивна поведінка [64, с. 144].

Підлітки часто вдаються до ризикованої або девіантної поведінки, яка визначається як поведінка особи, що діє небезпечним чином і, можливо, страждає від певних, потенційно шкідливих та небезпечних умов, соціальних проблем або хвороб, інвалідності та смерті — як форма бунту проти насильницького впливу дорослих. Крім того, висока допитливість підлітків мотивує їх експериментувати з різноманітними, новими та складними видами

діяльності, а також бути готовими йти на фізичні та соціальні ризики, що приносять задоволення.

Таким чином, участь в одній ризикованій поведінці, ймовірно, призводить до участі в інших. Це, здається, пояснює, чому ризикована поведінка досягає свого піку в підлітковому віці. Звичайно, ризикована поведінка підлітків має як короткострокові, так і довгострокові наслідки для психологічного та фізичного здоров'я, наприклад, соціальні проблеми в дорослому віці або фізичні захворювання, порушення, інвалідність і навіть смерть. Крім того, частота та інтенсивність індивідуальних моделей ризикованої поведінки призводять до підвищеного ризику захворювань та порушень [64, с. 144].

Делінквентна поведінка підлітків є однією з форм девіантної поведінки, що характеризується вчиненням дій, які порушують правові норми та соціально прийняті правила. У психологічному контексті скоєння протиправних дій розглядається не лише як юридичний факт, а як прояв глибших особистісних, емоційних і соціальних дисфункцій, зумовлених особливостями розвитку підлітка та умовами його соціалізації. Підлітковий вік є критичним періодом формування нормативної поведінки, оскільки в цей час відбувається активна перебудова системи цінностей, моральних уявлень і механізмів саморегуляції. Недостатня сформованість правової свідомості та відповідальності, поєднана з емоційною нестійкістю й імпульсивністю, створює підґрунтя для залучення підлітків до протиправної діяльності [67].

Теорія соціального навчання розглядає делінквентну поведінку як результат наслідування моделей, які підліток спостерігає у близькому соціальному середовищі або медіапросторі, за умови їх позитивного підкріплення. Скоєння протиправних дій у підлітковому віці також може бути симптомом ширших проблем психосоціальної адаптації. Сучасні емпіричні дослідження вказують на зв'язок делінквентної поведінки з підвищеним рівнем тривожності, депресивними проявами, травматичним досвідом та наслідками кризових соціальних умов, зокрема збройних

конфліктів і масових переміщень населення. Таким чином, протиправні дії як прояв делінквентної поведінки підлітка слід розглядати в комплексі психологічних і соціальних детермінант. Це зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до їх профілактики та корекції, що поєднує психологічну підтримку, сімейне консультування, освітні інтервенції та соціально-правові заходи [67].

Згідно з даними Всесвітньої організація охорони здоров'я, делінквентна поведінка в підлітковому віці часто пов'язана з психосоціальними факторами ризику, зокрема сімейною дисфункцією, насильством, соціальною маргіналізацією та браком підтримки з боку значущих дорослих. Протиправні дії в цьому контексті виконують компенсаторну або протестну функцію, спрямовану на зняття внутрішньої напруги чи здобуття визнання в референтній групі. Важливу роль у формуванні делінквентної поведінки відіграє вплив однолітків [84].

Дослідження, проведені за підтримки ЮНІСЕФ, засвідчують, що залучення до девіантних груп істотно підвищує ймовірність скоєння правопорушень, оскільки групові норми часто легітимізують антисоціальні дії та знижують рівень особистої відповідальності. У таких умовах протиправна поведінка набуває статусу соціально схвалюваної всередині групи. З психологічної точки зору, скоєння протиправних дій у підлітковому віці пов'язане з дефіцитом розвитку самоконтролю, морального мислення та навичок конструктивного розв'язання конфліктів [82].

Дослідження скоєння протиправних дій як одного з провідних проявів делінквентної поведінки у старшому підлітковому віці виявляє складну багатовекторну природу цього явища, що інтегрує психофізіологічні, соціально-динамічні та когнітивні чинники. У науковому дискурсі старший підлітковий вік розглядається як критичний період, де протиправний акт часто набуває форми специфічної «пошукової активності», спрямованої на верифікацію соціальних кордонів та утвердження особистісної автономії. Унікальність цього процесу полягає у феномені нейробіологічного

дисонансу: інтенсивне функціонування лімбічної системи, що генерує потребу в емоційному насиченні та ризику, випереджає повне дозрівання префронтальної кори, відповідальної за прогностичні функції та вольовий контроль. Це створює підґрунтя для епізодичної делінквентності, яка не завжди свідчить про сформовану патологічну спрямованість особистості, а може виступати транзиторним етапом соціалізації.

Доповнюючи науковий аналіз делінквентної поведінки старших підлітків, варто звернути увагу на концепцію «кримінологічного резонансу» та специфіку когнітивних викривлень, що супроводжують протиправні дії. Наукові дослідження останніх років акцентують увагу на тому, що у старшому підлітковому віці формування делінквентних установок тісно пов'язане з деформацією правосвідомості, де закон сприймається не як гарант безпеки, а як репресивний інструмент дорослого світу. Унікальним аспектом є роль цифрової соціалізації: сучасна делінквентність часто інтегрується у віртуальний простір, де кіберзлочинність або онлайн-булінг стають проміжною ланкою перед вчиненням реальних правопорушень. Також важливою є теорія «диференційованого зв'язку», згідно з якою підліток засвоює техніку вчинення злочину та мотиви через інтенсивну комунікацію в девіантних мікрогрупах, де правопорушення набуває статусу культурної норми [67].

Психологічний профіль такого підлітка часто демонструє високий рівень емоційного інтелекту в поєднанні з низькою емпатією до жертви, що дозволяє йому майстерно маніпулювати оточенням, уникаючи відповідальності. Крім того, науковці виділяють гендерну специфіку: якщо у хлопців переважає пряма агресія та майнові злочини, то у дівчат старшого підліткового віку делінквентність частіше проявляється через опосередковану агресію та участь у складних соціальних маніпуляціях, що мають протиправний характер.

Особливе місце в структурі делінквентності займає груповий характер правопорушень, де спрацьовує механізм розсіювання відповідальності та

деіндивідуалізації, коли індивідуальні моральні імперативи підлітка поступають груповій ідентичності та прагненню уникнути соціального ostracizmu всередині референтної групи. Мотиваційна сфера при цьому характеризується зміщенням від прагматичних цілей до демонстративних та компенсаторних актів, де порушення норми стає способом подолання почуття неповноцінності або реакцією на деструктивні стилі сімейного виховання [67].

Отже, протиправна дія старшого підлітка постає як дефіцитарна форма комунікації із соціумом, де через неможливість реалізувати потребу в самоактуалізації легітимними шляхами, суб'єкт обирає деструктивний сценарій як найбільш доступний засіб самопрезентації. Важливим науковим аспектом є також розмежування між тимчасовою делінквентністю, зумовленою віковою кризою, та стійкою антисоціальною установкою, яка може закріпитися під впливом стигматизації з боку правоохоронної та освітньої систем, перетворюючи первинне порушення на постійну життєву стратегію.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

2.1 Причини формування девіантної поведінки старших підлітків

Формування девіантної поведінки у старшому підлітковому віці є складним і багатовимірним процесом, що зумовлюється взаємодією біологічних, психологічних, соціальних та соціально-психологічних чинників. Старший підлітковий вік характеризується інтенсивними особистісними змінами, переосмисленням цінностей, формуванням самосвідомості та прагненням до самостійності, що створює передумови для виникнення відхилень у поведінці.

До біологічних чинників належать гормональні зміни, зумовлені пубертатним періодом, а також функціональна незрілість нервової системи, що може проявлятися у підвищеній імпульсивності, емоційній нестійкості та зниженому рівні самоконтролю. Значну роль відіграють індивідуально-типологічні особливості особистості, зокрема темперамент та спадкова схильність до певних форм реагування.

Психологічні чинники пов'язані з особливостями внутрішнього світу підлітка. До них належать нестійка або занижена самооцінка, підвищений рівень тривожності, потреба у визнанні, внутрішні конфлікти та криза ідентичності. Невміння конструктивно долати труднощі та керувати власними емоціями може сприяти вибору асоціальних форм поведінки як способу самоствердження або психологічного захисту.

До соціальних чинників належать вплив найближчого соціального оточення, зокрема однолітків, соціальних груп і субкультур. Прагнення відповідати груповим нормам, страх бути відкинутим або ізольованим часто спонукають підлітків до наслідування девіантних моделей поведінки.

Окрему роль відіграють соціально-економічні умови життя, рівень соціальної нерівності та доступність соціальних ресурсів. Соціально-економічні фактори також сприяють девіації у підлітків. Вони проявляються у формі соціально-економічних проблем, які визначаються багатими та бідними «соціальними класами» в суспільстві. Дослідження показали, що виклики моралі та етиці суспільства спочатку спричинені його неправильним і неадекватним культурним і духовним розвитком, що призводить до байдужості до девіації у підлітків через неповагу до норм і цінностей сім'ї, школи, громади та суспільства [75].

Освітні чинники проявляються у труднощах навчальної діяльності, низькій навчальній мотивації, конфліктах з педагогами та неприйнятті шкільних норм і правил. Неefективні педагогічні методи, відсутність індивідуального підходу та підтримки можуть посилювати відчуження підлітка від освітнього середовища.

Суттєвий вплив мають інформаційно-медійні чинники, пов'язані з поширенням у масмедіа та мережі Інтернет зразків агресивної або асоціальної поведінки. Неконтрольоване споживання медіаконтенту сприяє нормалізації девіацій та зниженню критичного ставлення до соціальних норм.

Вагоме значення мають сімейні чинники, зокрема стиль виховання, характер міжособистісних стосунків у родині, рівень емоційної підтримки та контролю з боку батьків. Дисфункційні сімейні взаємини, конфліктність, гіперопіка або, навпаки, педагогічна занедбаність створюють несприятливе середовище для соціалізації підлітка та підвищують ризик формування девіантної поведінки.

Науковці A. Prakash, D. Rani, R. N. Jha досліджували біологічні (наприклад, спадковість, фізичні вади), психологічні (наприклад, тип темпераменту, акцентуації характеру) та соціальні (наприклад, виховання, взаємодія підлітків у сім'ї, школі та суспільстві) як три основні причини девіантної поведінки у дітей. Ці фактори можуть мати прямий або непрямий

вплив на девіантну поведінку у підлітків, проте негативний наслідок цих факторів безпосередньо не пов'язаний з їхньою поведінкою [75].

Дослідження стверджують, що девіантна поведінка у підлітковому віці викликається та каталізується соціальними факторами, наприклад, часто делінквентність виникає через патологічну сім'ю, недоліки в освіті та вихованні. Крім того, важливими факторами, що визначають девіантність у підлітків, також є брак нагляду та уваги з боку членів сім'ї та родичів, страх покарання, мрійливість, невмотивоване прагнення змінити існуючий статус, бажання дітей позбутися опіки батьків чи опікунів, неадекватне або неналежне ставлення з боку членів сім'ї та груп однолітків, безпритульність, бажання бути в компанії дорослих, відчуття зрілості, прагнення задовольнити цікавість або змінити переважаючий психічний стан.

У цьому контексті виникнення девіантності спричинене страхом покарання або протестом дитини, який згодом перетворюється на рефлекторну поведінку. Щодо девіантної поведінки типу зловживання психоактивними речовинами дослідження показали, що групова залежність сприяє алкоголізму, полегшуючи соціальну адаптацію підлітків з девіантною поведінкою.

Девіантні підлітки сприймають таку адаптацію як зовнішню вимогу суспільства, для виконання якої вони адаптуються таким чином, щоб також відповідати соціальним нормам, правилам і положенням. Їм здається, що це легко зробити, оскільки вживання алкоголю супроводжується позитивним і бадьорим настроєм, підвищенням впевненості та розгальмуванням у когнітивних і поведінкових процесах. Таким чином, підлітки не мають внутрішнього контролю та мотивації для соціальної адаптації, але ця зовнішня соціальна вимога не сприяє позитивному емоційному стану, а радше негативним емоційним реакціям [73].

Насправді, хоча це й суперечливо, саме сім'я несе відповідальність за пред'явлення цієї зовнішньої соціальної вимоги девіантним підліткам, а не школа. Але сім'ї таких дітей не можуть цього зробити, а навпаки, беруть на

себе цю відповідальність як тягар через обмежене розуміння процесів розвитку підлітків. Тому школа, окрім навчання, відповідає за пред'явлення зовнішньої соціальної вимоги девіантним дітям. З віком та навчанням у школі, підлітки повністю або частково приймають цінності життя, які повністю заперечуються. Дійсно, підлітки розвивають бажану та позитивну соціальну адаптацію, коли шкільна атмосфера, персонал та група однолітків є інтегрованими, привабливими, викликають бажання спілкування, а також створюють можливості для здорового спілкування з однолітками.

Вчені зазначили, що більшість випадків дітей з девіантним розвитком походять або з дисфункціональних сімей, або з відсутністю другого з батьків. Тому ці діти надзвичайно вразливі та ображені, фізично чи психологічно не здатні самостійно справлятися з проблемами та потребують спеціальної допомоги. Такі діти обирають захисні реакції (наприклад, ізоляцію, відлюдність, холодність, нехтування, емоційну нестабільність тощо). Отже, сім'я несе рівну відповідальність зі школою за виникнення та розвиток девіантного розвитку у дітей.

Крім того, діти з неблагополучних сімей стають жертвами жорстокого поводження та насильства різного типу як удома, так і на вулиці. Ці підлітки, з якими жорстоко поводяться, в майбутньому стають жорстокими до своїх власних дітей точно так само, як вони самі пережили в дитинстві [73].

Згідно з вченими P. A.V. Valdivieso, G. H. Z. Pinca, C. M. Beltran-Aroca, E. Girela-Lopez, неповнолітні, які зазнали певного виду насильства (нехтування, фізичне насильство, емоційне насильство, сексуальне насильство), частіше мають зміни в усіх сферах свого розвитку (емоційна, поведінкова, соціальна, академічна та фізичне здоров'я), ніж ті неповнолітні, які не зазнали такої ситуації. З іншого боку, наявність деструктивної або антисоціальної поведінки в підлітковому віці взаємопов'язана з насильством у дитинстві. У цьому сенсі неповнолітні, які зазнали або зазнають насильства, частіше вдаються до екстерналізації поведінки, такої як прогули

в школі, втечі, злочини проти приватної власності, бійки, використання зброї, а також ризикована сексуальна поведінка [83].

Таким чином, слід зазначити, що під час виховання сім'я відіграє фундаментальну роль, оскільки вона є зовнішнім фактором, що має велике значення для розвитку антисоціальної поведінки. Сім'я відіграє ключову роль у викоріненні або поширенні звичок, що супроводжують розвиток особистості, пов'язаної з кримінальною поведінкою у підлітків. Аналогічно, було виявлено, що жорстоке поводження є дуже поширеним у бідних та маргіналізованих верствах населення та становить значну загрозу для здорового розвитку дітей, які виростають у таких середовищах.

Доречно мати державну політику, де держава та сім'я працюють над сприянням суспільству, вільному від злочинності. У цьому сенсі розуміння масштабів та тяжкості жорстокого поводження з дітьми є важливим для розробки клінічних втручань та соціальної політики з метою захисту дітей, які перебувають у групі ризику, та лікування тих, хто вже став жертвою. Сім'ї, які живуть у середовищі насильства, перебувають у ситуації ізоляції, відторгнення та негативних почуттів, серед іншого, щодо своєї громади. Цей аспект розглядається як елемент, пов'язаний з породженням злочинної поведінки в групі, що посилює біопсихосоціальний дисбаланс підлітків [83].

Тема девіантної поведінки (відхилення від загальноприйнятих норм) у старшому підлітковому віці зазвичай розглядається через призму «поганих компаній» або «важкого характеру». Проте сучасна наука пропонує глибший погляд, розглядаючи підлітка як складну систему, де біологія мозку стикається з мінливим соціальним ландшафтом.

Синтез наукових знань про те, чому старші підлітки (14–15 років) обирають шлях протесту та ризику [86]:

1. Біохімічний «шторм». Дисбаланс гальмування та збудження. У старшому підлітковому віці мозок все ще перебуває в стані активної перебудови. Основна причина девіацій криється в асинхронному розвитку двох структур:

- амигдала та лімбічна система — відповідають за емоції та пошук задоволення, вони вже працюють на повну потужність;

- префронтальна кора — «гальма» нашого мозку, що відповідають за планування та контроль імпульсів. Вона дозріває лише до 25 років.

Цей розрив створює ситуацію, коли жага до новизни та нейромедіаторний викид дофаміну від ризикованої поведінки набагато сильніші за здатність оцінити наслідки.

2. Когнітивна пастка. Феномен «Уявного глядача». Старші підлітки часто живуть з відчуттям, що вони перебувають під постійною увагою оточуючих. Це породжує два типи реакцій:

- надмірна конформність — бажання бути як усі в компанії;
- особиста легенда — віра у власну унікальність і невразливість («мене це омине»). Саме це відчуття безкарності стає причиною вживання психоактивних речовин або екстремальних правопорушень.

3. Ерозія сімейного капіталу та «цифровий розрив». Сучасні дослідження вказують на новий фактор — технологічну чутливість. Якщо раніше девіація формувалася через дефіцит уваги в офлайн, то зараз вона часто провокується «подвійним життям» у соціальних мережах:

- нестача автентичного визнання. Якщо підліток не отримує підкріплення своєї значущості в родині, він шукає його в деструктивних субкультурах, де «статус» здобувається через порушення правил;

- слабкість батьківського моніторингу. У 14–15 років контроль батьків слабшає, а навички самоконтролю ще не сформовані.

4. Теорія наклеювання ярликів. Девіантом людину робить не стільки сам вчинок, скільки реакція суспільства. Якщо вчитель або правоохоронець одного разу таврує старшокласника як «безнадійного», підліток приймає цю роль як частину своєї ідентичності. Це називається вторинною девіацією — підліток починає поводитися погано просто тому, що «я все одно вже поганий» [86].

Таким чином, девіантна поведінка старших підлітків формується внаслідок комплексної дії взаємопов'язаних чинників. Це зумовлює необхідність системного підходу до її профілактики та корекції, що має охоплювати сім'ю, заклад освіти та ширше соціальне середовище.

2.2 Психодіагностичний комплекс діагностики девіантної поведінки підлітків. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Для психодіагностичного комплексу діагностики девіантної поведінки ми обрали три методи. Перша методика (Опитувальник «Визначення схильності до девіантної поведінки») призначена для діагностики схильності особистості до різних форм девіантної поведінки, другий метод («Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса та А. Даркі) є одним із найпоширеніших для діагностики та кількісної оцінки різних форм агресії та ворожості, третій інструмент дослідження («Самооцінка визначення психічних станів» Г. Айзенка) спрямованим на виявлення та кількісну оцінку чотирьох ключових неадаптивних психічних станів або рис особистості, які часто є підґрунтям для дезадаптації.

Мета дослідження — комплексна діагностика рівнів і форм девіантної поведінки у старших підлітків віком від 14 років, а також виявлення психологічних чинників, що можуть впливати на прояви девіацій. Вибірка дослідження — 50 респондентів віком.

Таблиця 2.1

Методи діагностики девіантної поведінки підлітків

Назва	Автор	Зміст методу
Опитувальник «Визначення схильності до девіантної поведінки» [60]		Опитувальник дозволяє виявити потенційну готовність людини до порушення соціальних норм і правил, а також її схильність до саморуйнівної або асоціальної поведінки. Він може застосовуватися у сфері профілактики, корекції та психологічного консультування.
Методика вивчення схильності особи до агресивної поведінки [38]	А. Басса та А. Даркі (адаптація А. К. Осницького)	Методика спрямована на визначення схильності особистості до агресивних реакцій і виявлення переважаючих форм їх прояву. Вона допомагає оцінити не просто рівень агресії загалом, а й її специфічну структуру.
Методика «Самооцінка визначення психічних станів» [14]	Г. Айзенка	Експрес-діагностика чотирьох ключових неадаптивних психічних станів (рис). Оцінює рівень: тривожності (неспокій, хвилювання), фрустрації (зневіра, реакція на невдачу), агресивності (схильність до конфліктів) та ригідності (негнучкість поглядів та поведінки).

Завдання дослідження:

1. Визначити загальний рівень схильності до девіантної поведінки.
2. Дослідити рівень агресії та ворожості.
3. Виявити наявність делінквентних тенденцій.
4. Оцінити особистісні особливості (тривожність, ригідність, фрустрація, агресивність), що можуть бути пов'язані з девіантністю.
5. Побудувати узагальнений психологічний профіль девіантної поведінки старших підлітків.

Процедура проведення дослідження:

1. Формування вибірки. 50 респондентів віком 14–15 років (8-й та 9-й класи). Гендерний склад — 28 дівчат і 22 хлопці.
2. Умови проведення — тиха аудиторія, добровільна участь, анонімність.
3. Послідовність проведення — інструктаж та отримання згоди проведення опитування.
4. Тривалість — орієнтовно 45–60 хв.

Методика «Схильність до девіантної поведінки» — це стандартизований тест-опитувальник, розроблений для кількісного вимірювання готовності особистості до прояву різноманітних форм девіантної поведінки.

Опитувальник поділяється на змістовні та допоміжну (службову) шкали:

1. Змістовні шкали. Призначені для діагностики психологічних установок (соціальних та особистісних), які лежать в основі комплексу взаємопов'язаних девіантних проявів.
2. Винятки серед змістовних шкал. Шкала вольового контролю емоційних реакцій та шкала прийняття жіночої соціальної ролі безпосередньо не визначають готовність до девіацій. Однак їх включення обґрунтовано тим, що рівень контролю емоцій і ступінь засвоєння

соціокультурної ролі суттєво впливають на способи та форми реалізації девіантних настанов.

3. Шкала делінквентної поведінки. Додатково до структури включено шкалу, що вимірює готовність до делінквентної (протиправної) поведінки. Ця шкала має емпіричний характер, оскільки її пункти були відібрані на основі їхньої високої здатності розрізняти «звичайних» підлітків від тих, хто має зафіксовані прояви протиправних дій. Наразі вона не має чіткого психологічного конструкту.

4. Допоміжна (службова) шкала. Ця шкала вимірює установку на соціальну бажаність відповідей. Вона є критично важливою для оцінки достовірності всього тесту та використовується для коригування результатів змістовних шкал, враховуючи схильність респондента давати соціально схвалювану інформацію про себе.

Згідно з автором, методика може використовуватися як самостійний психодіагностичний інструмент, так і в комплексі з іншими тестами для глибокого вивчення особистості, особливо в підлітковому віці. Основне призначення опитувальника — вирішення практичних завдань у сфері психодіагностики, психологічного консультування, а також для дослідницьких цілей [60, с. 112].

Спершу ми провели опитування за допомогою методики «Визначення схильності до девіантної поведінки». Розглянемо аналіз результатів опитування 22 респондентів чоловічої статі на основі середніх балів за шкалами. Отримані результати свідчать про таку вираженість схильностей:

1. Шкала налаштованості та соціально бажаних відповідей — 1 бал. Виявлено мінімальну тенденцію учасників до надання соціально схвалюваних відповідей. Це підкреслює високий ступінь відвертості респондентів і відсутність спроб штучного поліпшення власного іміджу, що, в свою чергу, забезпечує надійність отриманих результатів.

2. Шкала схильності до ігнорування норм і правил — 2 бали. Зафіксовано низький рівень схильності до порушення соціальних правил.

Група, очевидно, демонструє конформістську поведінку та загальне прийняття встановлених норм, що вказує на відсутність вираженої опозиційності чи протиправних тенденцій.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки — 7 балів. Рівень оцінюється як середній або помірний. Хоча загальна схильність до залежностей у групі не є критично високою, частина респондентів може мати підвищений інтерес до ризикових активностей, психоактивних речовин чи азартних ігор.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки — 2 бали. Низький показник свідчить про відсутність схильності до аутоагресії та інших самознищувальних форм поведінки. Це є індикатором загалом стабільного рівня особистісного благополуччя у вибірці.

5. Шкала схильності до агресії і насильства — 9 балів. Отриманий високий результат є найбільш значущим фактором. Він вказує на підвищену потенційну конфліктність та готовність до агресивних реакцій, включаючи можливість використання фізичної сили для розв'язання проблем. Ця схильність може бути проявом високої внутрішньої напруги та імпульсивності.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій — 11 балів. Низький показник свідчить про те, що респонденти зазнають труднощів з ефективною емоційною саморегуляцією, особливо в умовах стресу чи конфлікту. Ослаблений вольовий контроль у поєднанні з високою агресивністю створює критичну комбінацію для виникнення девіантних проявів.

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки — 6 балів. Середній рівень вказує на потенційний ризик за певних обставин, проте загальна делінквентність у вибірці залишається нижчою за критичну межу.

Таблиця 2.2

Розподіл результатів схильності особи (хлопців) до агресивної поведінки респондентів

Шкала	Середній бал	Рівень вираженості
Налаштованість та соціально бажані відповіді	1	Низький
Схильність до ігнорування норм і правил	2	Низький
Схильність до адиктивної поведінки	7	Середній
Схильність до саморуйнівної поведінки	2	Низький
Схильність до агресії і насильства	9	Високий
Вольовий контроль емоційних реакцій	11	Низький
Схильність до делінквентної поведінки	6	Середній

Аналіз поведінкової сфери хлопців підліткового віку дозволяє виокремити низку суттєвих психологічних особливостей. Передусім слід звернути увагу на низькі показники за шкалою соціально бажаних відповідей (1 бал), що свідчать про відносну відкритість респондентів і відсутність прагнення свідомо коригувати власні відповіді відповідно до соціальних очікувань. Це підвищує надійність отриманих результатів і дає підстави розглядати їх як адекватне відображення реальних установок та поведінкових тенденцій досліджуваної групи.

Результати за шкалою ігнорування соціальних норм і правил (2 бали) вказують на те, що для більшості підлітків характерне прийняття загальноприйнятих соціальних вимог і орієнтація на встановлені правила поведінки. Подібні показники свідчать про достатній рівень соціальної

адаптації та відсутність вираженої конфронтації з авторитетами або соціальним середовищем. У цілому поведінка опитаних відповідає нормативним очікуванням і не має ознак систематичної дезорганізації чи опозиційності.

Водночас середній рівень схильності до адиктивної поведінки (7 балів) може відображати наявність ситуативного інтересу до ризикованих або експериментальних форм активності, що є типовим для підліткового вікового періоду. Такі прояви не мають стійкого характеру, однак за несприятливих соціально-психологічних умов можуть посилюватися, зокрема під впливом референтної групи або в ситуаціях емоційного напруження. На даному етапі ці тенденції швидше пов'язані з віковими особливостями та потребою у нових враженнях.

Низькі показники за шкалою саморуйнівної поведінки (2 бали) свідчать про відсутність вираженої спрямованості проти власного здоров'я чи життя, а також про збереження базових механізмів самозбереження. Це може розглядатися як позитивний ресурс особистості та показник відносно стабільного психоемоційного стану підлітків.

Найбільш виразною рисою отриманого профілю є підвищена схильність до агресивних реакцій (9 балів). Високі значення за цією шкалою вказують на готовність до конфліктної взаємодії та використання різких або силових способів реагування у складних чи фрустраційних ситуаціях. Агресивність у даному випадку має переважно імпульсивний характер і виконує функцію емоційного розрядження, а не є наслідком усвідомленої антисоціальної установки.

Важливим чинником, що посилює ризик проблемних поведінкових проявів, виступає знижений рівень вольового контролю емоційних реакцій (11 балів). Це свідчить про недостатню сформованість навичок саморегуляції та труднощі у стримуванні інтенсивних емоційних переживань. У ситуаціях стресу або міжособистісних конфліктів така особливість може зумовлювати імпульсивні та недостатньо контрольовані поведінкові реакції.

Середній рівень схильності до делінквентної поведінки (6) не свідчить про наявність стійких протиправних установок, однак вказує на потенційну можливість епізодичних порушень правил чи дисципліни. Подібні прояви, як правило, мають ситуативний характер і значною мірою залежать від зовнішніх умов та впливу соціального оточення. Загальний профіль групи демонструє високу достовірність даних завдяки низькій соціальній бажаності. Хоча загальний рівень девіантності (ігнорування норм, саморуйнування, делінквентність) є низьким, вибірка характеризується поєднанням значної агресивності та недостатнього вольового контролю емоцій. Це співвідношення є основним і найбільш вагомим чинником, що може призводити до імпульсивних вчинків, початку конфліктів та підвищеної рішучості окремих учасників.

Аналіз результатів за методикою «Визначення схильності до девіантної поведінки» для 28 респондентів жіночої статі на основі середніх балів за шкалами опитування. За результатами були отримані такі показники:

1. Шкала налаштованості та соціально бажаних відповідей — 4 бали. Показник знаходиться на помірному рівні. Це свідчить про часткову схильність респонденток надавати соціально схвалювані відповіді. Проте, ступінь викривлення даних не є критичним, зберігаючи загальну достовірність результатів.

2. Схильність до ігнорування норм і правил — 8 балів. Середній рівень свідчить про помірну тенденцію до недотримання встановлених правил без різко вираженого протестного характеру.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки — 6 балів. Рівень схильності середній до форм залежної поведінки.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки — 7 балів. Показник вище середнього може сигналізувати про наявність емоційної нестійкості, схильності до самозвинувачення, підвищеного внутрішнього стресу або ризику аутоагресивних проявів у частини жінок.

5. Шкала схильності до агресії і насильства — 14 балів. Це підвищений показник, що є сигналом явної схильності частини респонденток до агресивних реакцій, конфліктності та емоційних «вибухів».

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій — 14 балів. Згідно з методикою «Визначення схильності до девіантної поведінки», високий бал вказує на знижений вольовий контроль. Це вказує на суттєві труднощі з регуляцією емоцій, схильність до імпульсивності та ризик емоційних зривів у напружених чи конфліктних ситуаціях.

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки — 11 балів. Показник є середнім, ближчим до підвищеного. Це вказує на потенційну схильність до порушення соціальних і правових норм, проте загальний ризик не досягає критичного рівня.

8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі — 9 балів. Середній показник вказує на збалансоване прийняття соціально очікуваних ролей без вираженого конформізму чи, навпаки, протестної відмови від них.

Таблиця 2.3

Розподіл результатів схильності особи (дівчат) до агресивної поведінки респондентів

Шкала	Середній бал	Рівень вираженості
Соціально бажані відповіді	4	Помірний
Схильність до ігнорування норм і правил	8	Середній
Схильність до адиктивної поведінки	6	Середній
Схильність до саморуйнівної поведінки	7	Вище середнього
Схильність до агресії і насильства	14	Підвищений
Вольовий контроль емоційних реакцій	14	Низький
Схильність до	11	Підвищений

делінквентної поведінки		
Прийняття жіночої соціальної ролі	9	Середній

Аналіз середніх показників за шкалами схильності до агресивної та девіантної поведінки у вибірці з 28 жінок показав, що загальний рівень девіантних проявів перебуває в межах помірних. Це свідчить про те, що в цілому досліджувані не мають вираженої схильності до стійких форм відхильної поведінки.

Разом з тим, отриманий профіль має окремі проблемні показники, які потребують детальнішого аналізу. Зокрема, зафіксовано підвищений рівень схильності до агресії та насильства (14 балів). Це може вказувати на емоційну напруженість та готовність до різких реакцій у конфліктних або стресових ситуаціях.

Водночас встановлено низький рівень вольового контролю емоційних реакцій (14 балів), що свідчить про труднощі у саморегуляції та стримуванні негативних емоцій. За таких умов агресивні реакції можуть виникати імпульсивно, без попереднього усвідомлення наслідків власної поведінки.

Поєднання підвищеної агресивності та недостатнього емоційно-вольового контролю створює ризик проявів дезадаптивної поведінки, особливо в ситуаціях психоемоційного напруження. Однак ці прояви мають переважно ситуативний характер і не обов'язково свідчать про сформовану асоціальну спрямованість особистості.

Середні показники схильності до ігнорування соціальних норм (8 балів) та помірно підвищений рівень делінквентної поведінки (11 балів) вказують на те, що респондентки загалом усвідомлюють соціальні вимоги та не мають вираженої орієнтації на протиправні дії. Це знижує ймовірність серйозних форм девіантної поведінки.

Показник схильності до саморуйнівної поведінки (7 балів, вище середнього) може свідчити про наявність внутрішнього емоційного напруження та труднощі у конструктивному вираженні негативних

переживань. У поєднанні із середнім рівнем адиктивних тенденцій це може призводити до накопичення стресу, а не до відкритих форм агресії.

Таким чином, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що у вибірці жінок агресивні прояви зумовлені передусім емоційними чинниками та недостатнім самоконтролем, а не стійкою схильністю до девіантної або протиправної поведінки. Отримані дані вказують на доцільність розвитку навичок емоційної саморегуляції як профілактичного напрямку психологічної роботи.

У цілому аналіз результатів за методикою «Схильність до девіантної поведінки» дозволяє зробити висновок, що поведінкові особливості дівчат характеризуються поєднанням внутрішньої емоційної напруженості, імпульсивності та потреби у самовираженні. За відсутності цілеспрямованої психологічної підтримки ці риси можуть виступати чинниками ризику, проте за умов своєчасної корекційно-розвивальної роботи вони мають значний потенціал до позитивної трансформації.

Узагальнення кількісних і якісних показників свідчить про те, що серед обстежених підлітків не виявлено стійких або сформованих проявів девіантної поведінки. Разом із тим у вибірці простежуються певні фактори ризику, спільні для хлопців і дівчат, зокрема підвищена агресивність, емоційна лабільність і недостатня здатність до свідомого контролю власних реакцій. Особливої уваги потребує група дівчат, у яких більш вираженими є схильності до саморуйнівних та делінквентних форм поведінки. Отримані дані вказують на необхідність упровадження превентивних і корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на формування навичок емоційної саморегуляції та опанування соціально прийнятних способів поведінки.

А. Басса та А. Дарки розробили спеціалізований опитувальник, метою якого було виявити ключові індикатори та форми агресивної поведінки особистості. На основі їхньої роботи, агресивна поведінка була класифікована за вісьмома основними типами. Категорії агресивної поведінки:

1. Фізична агресія. Пряме застосування фізичної сили з метою завдання шкоди іншій особі (напади, удари, штовхання).
2. Вербальна агресія. Вираження негативних емоцій як через форму (сварки, крик, різкий тон), так і через зміст мовленнєвих звернень (образи, погрози, прокляття, лайка).
3. Непряма агресія. Спосіб вираження агресії, що є прихованим або непрямо спрямованим. Включає розповсюдження пліток, злісні жарти або неконтрольовані, ненаправлені вибухи люті (стукіт, тупання ногами, крик «у повітря»).
4. Негативізм. Це опозиційна манера поведінки, що зазвичай спрямована проти авторитету, керівництва чи встановлених норм. Це може варіюватися від пасивного опору до відкритого порушення правил, вимог чи законів.
5. Роздратування. Висока схильність до запальності та готовність виявляти різкість, грубість чи злість навіть за незначного приводу.
6. Підозрілість. Глибока недовіра та обережне ставлення до оточуючих, що ґрунтується на переконанні, ніби інші люди мають намір завдати шкоди або мають злісні наміри.
7. Образа (Почуття скривдженості). Комплекс негативних почуттів, що включає заздрість і ненависть до навколишнього світу чи конкретних осіб. Виникає як реакція на відчуття гніву або невдоволення через реальні чи уявні страждання.
8. Аутоагресія (Почуття провини). Дії або ставлення, що випливають з переконання особистості у власній «поганості» (злісній, безсовісній або негідній поведінці). Цей аспект стосується як самокритики, так і можливих саморуйнівних тенденцій.

Саме для кількісної оцінки цих показників агресивної поведінки, притаманних конкретній особі, дослідниками А. Басс та А. Даркі був запропонований і використаний згаданий вище опитувальник [38, с. 14].

Загальний показник агресії у дівчат (79,7 балів) майже вдвічі перевищує показник у хлопців (43,7 балів). Це свідчить про системну та виражену схильність до агресивних патернів поведінки у жіночій групі.

Найвищі показники у дівчат зосереджені на шкалах, які відображають емоційно-когнітивні та непрямі форми агресії:

1. Негативізм. Найвищий показник. Відображає опозиційну поведінку, відкритий чи прихований спротив правилам та авторитетам.
2. Образа. Високий рівень чутливості, схильність до накопичення негативних емоцій та відчуття несправедливості.
3. Непряма агресія. Висока схильність до завуальованих, обхідних форм агресії (плітки, злі жарти, маніпуляції).
4. Схильність до підозр. Відображає високий рівень недовіри та схильність до проектування ворожості на інших.

Таблиця 2.4

**Розподіл результатів схильності особи до агресивної поведінки
респондентів**

Шкали	Середня кількість балів	
	Дівчата (28 осіб)	Хлопці (22 особи)
Фізична агресія	9 балів	4,5 балів
Вербальна агресія	7,7 балів	3,7 балів
Непряма агресія	10 балів	5,5 балів
Негативізм	16 балів	9,5 балів
Дратівливість	8 балів	4,5 балів
Схильність до підозр	9,5 балів	5,5 балів
Образа	11 балів	6,5 балів
Відчуття провини	8,5 балів	4 бали
<i>Загальна оцінка</i>	79,7 балів	43,7 балів

Рис. 2.1 Аналіз результатів схильності особи до агресивної поведінки за статтю

Отже, наведені результати вище свідчать про те, що у підлітків жіночої статі агресія є поведінковою характеристикою, а не реакцією на стрес. Можемо підсумувати, що, за методикою А. Басса та А. Дарки, значно більше схильні до агресивної поведінки дівчата-підлітки у порівнянні з хлопцями. Аналіз отриманих даних показує, що у дівчат спостерігаються більш виражені емоційні реакції, ніж у хлопців. Високі значення за шкалами негативізму та образи вказують на схильність до внутрішньо спрямованої напруженості та накопичення негативних переживань. Також середні та високі показники фізичної, вербальної та непрямой агресії свідчать про можливу імпульсивність і конфліктність у міжособистісних взаємодіях.

У хлопців рівні агресивності та негативних емоцій помірні. Показники фізичної і вербальної агресії в два рази нижчі, ніж у дівчат, що може свідчити про більшу стриманість у вираженні агресивних реакцій. Проте шкали непрямой агресії, негативізму та образи вказують на наявність помірних тенденцій до конфліктності та внутрішньої напруженості.

Загальна оцінка демонструє, що емоційне напруження та потенціал агресивних реакцій у дівчат перевищує показники хлопців, хоча це не вказує на патологічну девіантність, а відображає характерні для підліткового віку особливості емоційного розвитку. Високі результати за шкалами негативізму, непрямой агресії та образи вказують на необхідність уваги до емоційної підтримки та розвитку навичок конструктивного вирішення конфліктів. Результати вказують на необхідність цільової психокорекційної роботи, спрямованої на:

- розвиток навичок емоційної саморегуляції та зниження дратівливості у дівчат;
- корекцію когнітивного компонента ворожості (зниження образи та підозр);
- формування конструктивних стратегій вирішення конфліктів замість негативізму та непрямой агресії.

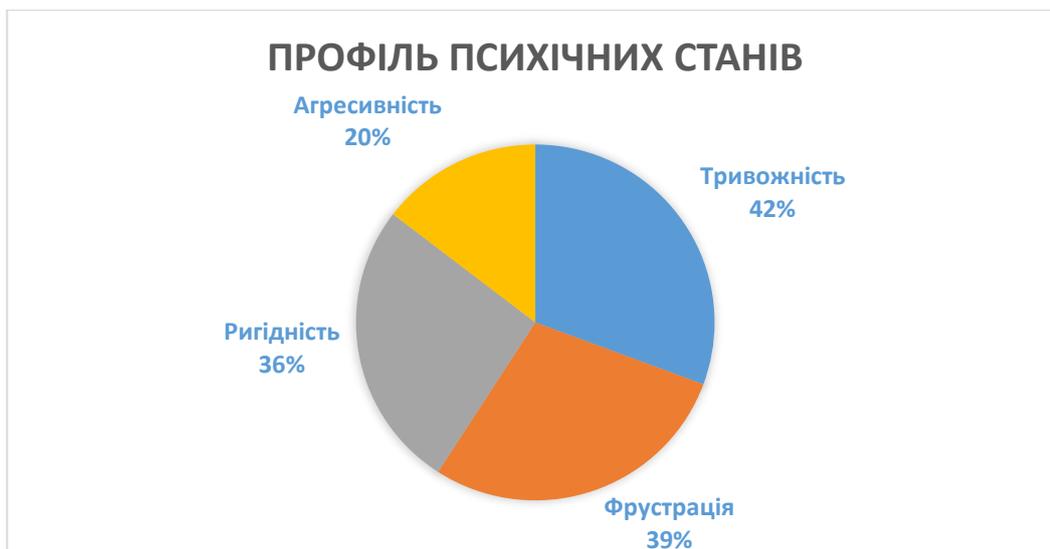
Методика «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка — це тест, який дозволяє оцінити деякі неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність і ригідність), які можуть негативно впливати на процес соціалізації осіб юнацького віку, спілкування і в результаті на формування самооцінки, тому потребують діагностики з метою їх вчасної корекції. За цією методикою, тривожність — це індивідуальна психічна особливість, що виявляється в схильності людини до частих і інтенсивних переживань стану тривоги, а також в низькому порозі його виникнення. Тут тривога виступає як переживання емоційного дискомфорту, що пов'язаний з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки. Фрустрація інтерпретується як психічний стан, викликаний неуспіхом у задоволенні потреби, бажання. Агресивність — не викликана об'єктивними обставинами неспровокована ворожість людини по відношенню до людей і навколишнього світу. Ригідність — ускладненість (аж до повної нездатності) у зміні наміченої

суб'єктом програми діяльності в умовах, що об'єктивно потребують її перебудови.

Методика складається з 40 тверджень. Респонденту пропонується уважно прочитати опис різних психічних станів. Якщо цей опис збігається з його станом і стан виникає часто, то необхідно оцінити його в 2 бали. Якщо цей стан виникає зрідка, то ставиться 1 бал. Якщо не збігається зі станом респондента — 0 балів. Бали додаються за кожною групою запитань за 4 шкалами: шкали тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності. Інтерпретація результатів здійснюється згідно з ключем, шляхом визначення рівня вираження кожного стану, де сума балів від 0 до 7 відповідає низькому рівню, 8–14 балів — середньому та 15–20 балів — високому рівню [14].

Ми обрали методику «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка для оцінки рівня тривожності та імпульсивності. Ця методика важлива, адже якщо підліток демонструє високі показники агресивності та тривожності, то це корелюється з девіантними проявами (агресія, ризикована поведінка, порушення дисципліни).

Аналіз отриманих даних за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка показав, що серед 50 опитаних підлітків (28 дівчат та 22 хлопці) високий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 14% респондентів (7 осіб), середній — у 62 % (31 особа), низький — у 24 % (12 осіб). Профіль психічних станів вказує на підвищені значення за шкалами тривожності ($M = 8,4$), фрустрації ($M = 7,9$) та ригідності ($M = 7,3$), тоді як найнижчим є показник агресивності ($M = 4,1$). Це свідчить про емоційну напруженість, нестійкість та труднощі в адаптації до стресових ситуацій у частини підлітків, при загалом невисокому рівні агресивних тенденцій.

Рис. 2.2 Аналіз отриманих даних профілю психічних станів респондентів у відсотковому співвідношенні

Аналіз отриманих даних за статтю. Середня оцінка показників дівчат-підлітків ($n = 28$): тривожність — 8,9 (вище середнього), фрустрація — 8,1 (вище середнього), ригідність — 7,5 (помірно підвищена), агресивність — 3,7 (низька).

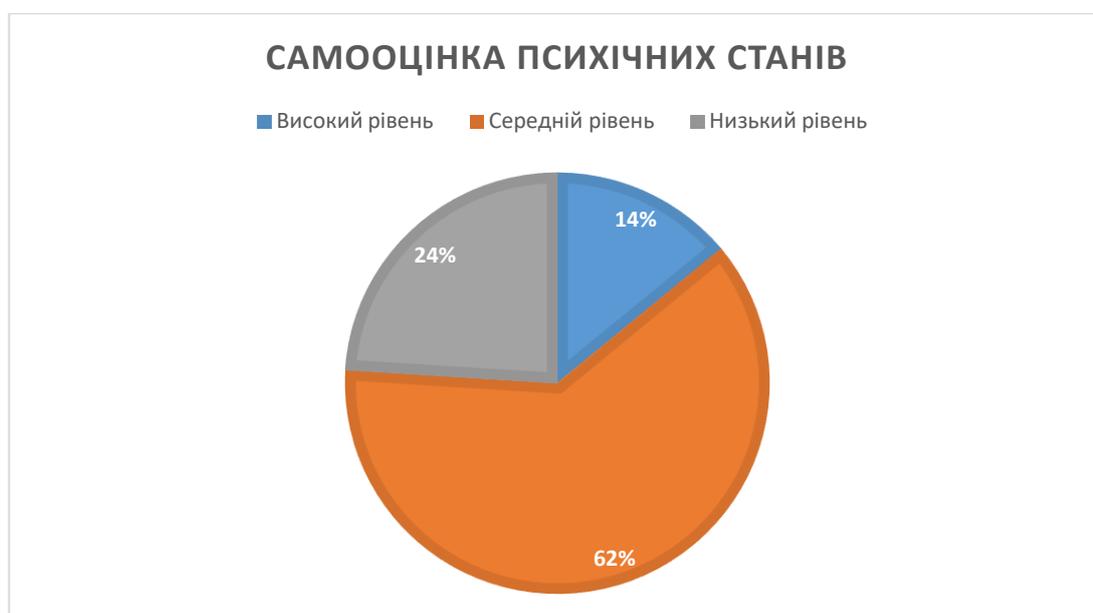

Рис. 2.3 Аналіз отриманих даних профілю психічних станів респондентів (дівчат) у відсотковому співвідношенні

Середня оцінка показників хлопців-підлітків ($n = 22$): тривожність — 7.7 (середній рівень), фрустрація — 7.6 (середній-підвищений), ригідність — 7.0 (помірний), агресивність — 4.8 (середній рівень, вище, ніж у дівчат).

Рис. 2.4 Аналіз отриманих даних профілю психічних станів респондентів (хлопців) у відсотковому співвідношенні

Рис. 2.5 Загальний аналіз отриманих даних опитувальника «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка

Таблиця 2.5

Приклад заповненої форми учнем

ШБ, клас	Тривожність (бал)	Фрустрація (бал)	Агресивність (бал)	Ригідність (бал)
—	1) 1б; 2) 1б; 3) 1б; 4) 2б; 5) 2б; 6) 2б; 7) 1б; 8) 2б; 9) 2б; 10) 1б.	1) 1б; 2) 2б; 3) 2б; 4) 2б; 5) 1б; 6) 2б; 7) 1б; 8) 2б; 9) 2б; 10) 1б.	1) 0б; 2) 1б; 3) 2б; 4) 0б; 5) 2б; 6) 1б; 7) 1б; 8) 1б; 9) 0б; 10) 1б.	1) 2б; 2) 1б; 3) 2б; 4) 2б; 5) 2б; 6) 1б; 7) 2б; 8) 1б; 9) 2б; 10) 2б.
Загальні бали за шкалами	15 б.	16 б.	9 б.	17 б.

Найвищі середні значення виявлено за шкалами — тривожність ($M = 8,4$), фрустрація ($M = 7,9$), ригідність ($M = 7,3$).

Це говорить про те, що підлітки характеризуються напруженістю, схильністю до переживань, труднощами в адаптації до змін, емоційними зривами у складних ситуаціях. Найнижчий показник — агресивність ($M = 4,1$), що свідчить про загалом невисокий рівень відкритих агресивних реакцій у вибірці.

Інтерпретація найвищих показників — тривожність, фрустрація, ригідність. Тривожність — найвищий бал вказує на загальну підвищену емоційну напругу у вибірці, відчуття невизначеності, занепокоєння та схильність до тривожних реакцій.

Фрустрація — високий бал свідчить про значну кількість підлітків, які гостро переживають невдачі, стикаються з перешкодами на шляху до своїх цілей і можуть реагувати роздратуванням або відчаєм.

Ригідність — високий бал вказує на тенденцію до негнучкості поведінки, мислення та емоційного реагування. Цим підліткам може бути

складно адаптуватися до змін, вони можуть бути наполегливі (в негативному сенсі) у своїх судженнях чи способах дії.

Інтерпретація найнижчого показника — агресивність. Найнижчий бал говорить про те, що агресивні реакції (як фізичні, так і вербальні) не є домінуючим способом реагування на стрес чи фрустрацію для цієї групи підлітків. Це може вказувати на те, що їхня внутрішня напруга (тривожність, фрустрація) частіше проявляється у формі внутрішніх переживань (інтровертована реакція), а не через відкриту ворожість.

Отримані дані свідчать про те, що основною проблемою для дослідженої вибірки підлітків є високий рівень внутрішньої психоемоційної напруги (високі бали за шкалами тривожності та фрустрації), яка у понад 62 % осіб виявляється на середньому рівні девіантності, що, ймовірно, не є критичними.

Поведінка цих підлітків є досить негнучкою (ригідність), але їхня напруга рідко конвертується у відкриту агресію. Це є важливим індикатором для подальшої психологічної роботи, яка має бути спрямована на:

- зниження загального рівня тривожності;
- навчання ефективним механізмам подолання фрустрації;
- розвиток гнучкості мислення та адаптивності.

Група ризику — 14 % (7 осіб) підлітків мають високий рівень девіантності, що вказує на значну психологічну напругу, ймовірну схильність до невротичних реакцій, потреби у підвищеній увазі та, можливо, психологічній корекції. Адапована група — 24 % (12 осіб) підлітків демонструють низький рівень девіантності, що свідчить про їхню добру психологічну адаптацію та стійкість.

Психодіагностичний аналіз за методиками «Опитувальник для визначення схильності до девіантної поведінки», «Методика вивчення схильності особи до агресивної поведінки» (А. Басса та А. Даркі, адаптація А. К. Осницького), «Самооцінка визначення психічних станів» (Г. Айзенка)

продемонстрував загальну тенденцію — тривожні підлітки частіше мають високі показники агресії та делінквентності. Психологічний профіль старших підлітків із девіантними проявами виглядає так:

- емоційна нестабільність;
- імпульсивність;
- труднощі з вольовою регуляцією;
- середній рівень агресії;
- помірна або висока тривожність.

Поєднання високої агресії та дефіциту самоконтролю є найбільш значущим ризиковим патерном. Воно підвищує ймовірність імпульсивних вчинків, емоційних зривів та ескалації конфліктів у відповідь на соціальний тиск чи фрустрацію. Таким чином, попри відсутність високої загальної делінквентності, психологічний профіль підлітків характеризується нестабільністю та високим конфліктним потенціалом, зумовленим браком контролю над вираженою внутрішньою та зовнішньою агресивністю.

РОЗДІЛ 3

ТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

3.1 Зміст та структура програми тренінгових занять «Профілактика та подолання девіантної поведінки старших підлітків»

Поняття тренінг походить від англійського слова training, що в загальному розумінні означає «навчання», «тренування» або «підготовка» до певної діяльності. Незважаючи на широке вживання цього терміна в науково-практичній літературі, донині не існує єдиного загальноприйнятого визначення тренінгу, що зумовлено його багатофункціональністю та міждисциплінарним характером [19, с. 10].

У педагогічних і психологічних дослідженнях тренінг описують як системний процес організованої діяльності, спрямований на цілеспрямоване формування знань, умінь, навичок і компетентностей через інтерактивні, практичні та рефлексивні форми роботи. Такий підхід підкреслює активну участь учасників у процесі навчання та розвиток психолого-педагогічних якостей особистості.

Вітчизняні науковці також зауважують, що поняття тренінгу може трактуватися як сукупність методів розвитку здатності до ефективної діяльності, поведінки та міжособистісної взаємодії, що реалізується в умовах моделювання ситуацій практичного характеру.

У психологічній літературі трактується й ширше визначення: тренінг — це «сукупність психотерапевтичних, психокорекційних та навчальних методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання, саморегуляції, комунікативних і професійних умінь», що підкреслює не лише навчальний, а й корекційний та розвитковий потенціал тренінгової діяльності.

На основі сучасних наукових джерел можна виділити такі ключові ознаки тренінгу:

- цілеспрямованість і плановість — процес передбачає чітке визначення мети, завдань та очікуваних результатів;
- інтерактивність — задіяні методи і техніки, що передбачають активну участь учасників у спільній діяльності;
- динамічність та емоційна насиченість — тренінгова діяльність передбачає імітацію реальних життєвих або професійних ситуацій;
- груповий характер роботи — велика частина тренінгових підходів орієнтована на групову взаємодію, що сприяє соціальній рефлексії і формуванню комунікативної компетентності;
- орієнтація на розвиток компетентностей — тренінг спрямований не лише на передачу знань, а й на формування практичних умінь та поведінкових стратегій [19, с. 12].

Наукова література пропонує різні підходи до класифікації тренінгів залежно від мети, змісту діяльності і сфери застосування. Основні види тренінгів вітчизняні дослідження включають:

- навчальний тренінг — спеціально організований процес навчання та розвитку професійних умінь, особливо актуальний для підготовки майбутніх фахівців (наприклад, педагогів);
- соціально-психологічний тренінг — спрямований на розвиток комунікативних навичок, саморефлексії та міжособистісної взаємодії;
- асертивний тренінг — зорієнтований на формування здатності до конструктивної самовираженя та захисту власних меж у міжособистісних стосунках;
- аутотренінг — форма самоуправління власними психофізіологічними станами через спеціальні техніки релаксації і самонастановлення;

- бізнес-тренінг — орієнтований на розв'язання практичних завдань у професійному середовищі та підвищення робочої ефективності;
- корпоративний тренінг — форма професійного розвитку персоналу з метою досягнення стратегічних цілей організації [56, с. 14].

Ці види можуть адаптуватися, комбінуватися або деталізуватися залежно від освітніх, професійних чи психотерапевтичних контекстів.

Педагогічні дослідження підкреслюють ефективність тренінгових технологій у контексті сучасної освіти — вони сприяють активізації навчального процесу, розвитку навичок саморегуляції, здатності до вирішення проблем, а також формуванню професійної компетентності в межах інтерактивної взаємодії викладача і студентів.

У психолого-педагогічній практиці тренінг розглядається як важлива форма активного навчання, що поєднує теоретичні знання з практичними навичками, забезпечує рефлексію та самовдосконалення учасників. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що тренінг — це багатовимірне поняття, яке охоплює сукупність методів, форм і технологій, спрямованих на розвиток знань, умінь, навичок і компетентностей у різних сферах діяльності. Його класифікація залежить від цілей, змісту діяльності та контексту застосування, що зумовлює широкий спектр тренінгових підходів в освіті, психології, професійному розвитку та корпоративному управлінні.

Ми створили програму тренінгових занять «Профілактика та подолання девіантної поведінки старших підлітків». Запропонована програма тренінгових занять спрямована на профілактику та зниження проявів девіантної поведінки у старших підлітків шляхом розвитку особистісних, емоційно-вольових і соціально-психологічних ресурсів. Програма ґрунтується на принципах комплексного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів, а також враховує вікові та психологічні особливості підліткового періоду.

Актуальність створеної програми зумовлена зростанням кількості поведінкових девіацій серед підлітків, що проявляються у порушенні соціальних норм, агресивній та делінквентній поведінці, зниженні рівня самоконтролю й відповідальності.

Мета програми — формування у старших підлітків психологічних механізмів саморегуляції, відповідальної поведінки та соціально прийнятних способів самоствердження з метою профілактики й подолання девіантних форм поведінки.

Завдання програми:

- підвищити рівень усвідомлення підлітками соціальних норм і наслідків їх порушення;
- розвинути навички емоційної саморегуляції та контролю імпульсивних реакцій;
- сприяти формуванню адекватної самооцінки та позитивної Я-концепції;
- навчити конструктивних способів подолання конфліктних і стресових ситуацій;
- зменшити вплив негативного тиску з боку однолітків;
- сформувати навички відповідального прийняття рішень.

Цільова аудиторія — старші підлітки віком 14–15 років, які перебувають у групі ризику або демонструють окремі прояви девіантної поведінки.

Форма роботи — груповий психологічний тренінг.

Тривалість програми: 8 тренінгових занять по 60–90 хвилин.

Періодичність: 1–2 рази на тиждень.

Принципи реалізації програми:

- добровільність участі;
- конфіденційність;
- активність і залученість учасників;

- безоцінне ставлення;
- орієнтація на позитивний досвід;
- практична спрямованість занять.

Структура програми тренінгових занять

Заняття 1. Формування групи та мотивації до змін

Мета: створення сприятливої атмосфери та підвищення мотивації до участі в програмі.

Зміст:

1. Знайомство з учнями.
2. Встановлення правил групової роботи.
3. Визначення очікувань.
4. Первинна діагностика.

Методи:

- вправи на знайомство;
- групова дискусія;
- анкетування.

Заняття 2. Усвідомлення норм і відповідальності

Мета: формування розуміння соціальних і правових норм поведінки.

Зміст:

- аналіз життєвих ситуацій;
- обговорення наслідків девіантних вчинків.

Методи:

- кейс-метод;
- мозковий штурм;
- рольові ігри.

Заняття 3. Самооцінка та образ Я

Мета: розвиток адекватної самооцінки та позитивного самосприйняття.

Зміст:

- аналіз сильних і слабких сторін;

- робота з внутрішніми переконаннями.

Методи:

- вправи на самопізнання;
- індивідуальна рефлексія;
- групове обговорення.

Заняття 4. Емоційна саморегуляція

Мета: формування навичок керування емоціями та зниження імпульсивності.

Зміст:

- розпізнавання емоцій;
- техніки емоційного контролю.

Методи:

- психогімнастика;
- дихальні вправи;
- аналіз емоційних ситуацій.

Заняття 5. Подолання агресії та конфліктів

Мета: навчання конструктивним способам розв'язання конфліктів.

Зміст:

- причини агресії;
- альтернативні моделі поведінки.

Методи:

- рольові ігри;
- моделювання конфліктних ситуацій;
- дискусія.

Заняття 6. Вплив однолітків і навички асертивності

Мета: зниження негативного групового впливу.

Зміст:

- тиск однолітків;
- відмова від небажаних пропозицій.

Методи:

- тренування асертивної поведінки;
- групові вправи.

Заняття 7. Прийняття рішень і життєві перспективи

Мета: розвиток відповідального ставлення до власних рішень.

Зміст:

- аналіз життєвих цілей;
- наслідки вибору.

Методи:

- вправи на планування;
- дискусія;
- індивідуальна робота.

Заняття 8. Підсумкове заняття

Мета: закріплення отриманих навичок та оцінка ефективності програми.

Зміст:

- підбиття підсумків;
- повторна діагностика;
- рефлексія.

Методи:

- групове обговорення;
- анкетування;
- зворотний зв'язок.

Очікувані результати реалізації програми:

- зниження рівня проявів девіантної та делінквентної поведінки;
- підвищення рівня самоконтролю та відповідальності;
- розвиток соціально прийнятних форм самоствердження;
- покращення навичок міжособистісної взаємодії;
- зростання психологічної стійкості підлітків.

Критерії оцінки ефективності:

- результати до- та післятренінгової психодіагностики;
- поведінкові зміни за спостереженнями педагогів і психологів;
- самооцінка учасників щодо змін у власній поведінці.

Ця програма розроблена на основі синтезу нейропсихології та когнітивно-поведінкового підходу. Вона фокусується на розвитку емоційного інтелекту та критичного мислення.

«Навігатор: Територія Свідомого Вибору»

Формат: 5 занять по 90 хвилин.

Мета: трансформація деструктивних імпульсів у конструктивну активність через самопізнання та соціальну адаптацію.

Блок 1. «Мій мозок — мій союзник» (Нейропсихологічний блок)

Мета: пояснити підліткам біологічні причини їхньої імпульсивності та навчити технік саморегуляції.

Вправа «Лімбічна система vs Префронтальна кора». Візуалізація внутрішнього конфлікту між «Хочу зараз» та «Навіщо мені це треба».

Практика «Стоп-пауза». Методика дихання та когнітивного переключення в момент сильного гніву або азарту.

Дискусія «Дофамінова пастка». Як соцмережі та ризикована поведінка експлуатують наш мозок.

Розвиток когнітивної саморегуляції та емоційної стійкості у підлітків є ключовим фактором формування психологічного здоров'я та здатності приймати усвідомлені рішення. Три вправи — «Лімбічна система vs Префронтальна кора», «Стоп-пауза» та дискусія «Дофамінова пастка» — спрямовані на розвиток усвідомленості, контролю над імпульсами та розуміння нейробиологічних механізмів поведінки.

Вправа «Лімбічна система vs Префронтальна кора» допомагає підліткам візуалізувати внутрішній конфлікт між миттєвими бажаннями та довгостроковими цілями. Лімбічна система, що відповідає за емоції та

імпульси, часто спонукає до миттєвого задоволення («Хочу зараз»), тоді як префронтальна кора, центр когнітивного контролю, відповідає за планування та аналіз наслідків («Навіщо мені це треба»). Візуалізація цього конфлікту у вигляді діалогу або малюнку допомагає усвідомити протиріччя, оцінити ризики та навчитися робити більш усвідомлений вибір.

Практика «Стоп-пауза» доповнює цей процес, пропонуючи конкретні техніки саморегуляції в момент сильного емоційного збудження, наприклад, гніву або азарту. Методика поєднує контроль дихання та когнітивне переключення: коротка свідомо зумовлена зупинка реакції на подразник, повільний глибокий вдих, затримка та повільний видих активують парасимпатичну нервову систему, знижують фізіологічні прояви стресу та створюють психологічний простір для усвідомленого вибору реакції.

Дискусія «Дофамінова пастка» спрямована на розвиток критичного мислення щодо впливу соціальних медіа та ризикової поведінки на мозок. Дофамін, нейромедіатор винагороди, стимулює повторення дій, які приносять короточасне задоволення. Соціальні мережі та екстремальні активності можуть створювати ефект «короточасної винагороди», що формує залежність та імпульсивні поведінкові патерни. Обговорення цих явищ допомагає підліткам усвідомити механізми маніпуляції мозком, навчитися розрізняти безпечні та ризикові джерела стимулів і формувати стратегії самоконтролю.

У сукупності ці три вправи формують інтегрований підхід до розвитку саморегуляції, усвідомленого прийняття рішень та емоційної компетентності. Вони поєднують нейробіологічне розуміння поведінки з практичними техніками контролю імпульсів та критичним аналізом зовнішніх стимулів, що сприяє формуванню психологічної стійкості та відповідальної поведінки підлітків.

Блок 2. «Лабіринти маніпуляцій» (Соціально-психологічний блок)

Мета: розвиток імунітету до негативного впливу груп та формування власної позиції.

Рольова гра «Аукціон цінностей». Підлітки «купують» життєві цілі за обмежену валюту (час, здоров'я, репутація). Це виявляє приховані пріоритети.

Вправа «Ні без почуття провини. Відпрацювання мовних скриптів відмови від вживання психоактивних речовин або участі в правопорушеннях, зберігаючи при цьому авторитет у групі.

Аналіз кейсів «Крутість чи дурість?». Розбір вірусних відео з деструктивною поведінкою з точки зору наслідків.

Розвиток критичного мислення, навичок самоконтролю та усвідомлених життєвих пріоритетів є ключовими завданнями сучасної психології підліткового віку. Три інтегровані вправи — рольова гра «Аукціон цінностей», вправа «Ні без почуття провини» та аналіз кейсів «Крутість чи дурість?» — спрямовані на формування цих компетенцій у безпечному груповому середовищі.

Рольова гра «Аукціон цінностей» дозволяє підліткам усвідомити свої приховані пріоритети через метафору обмежених ресурсів. Учасники «купують» життєві цілі — такі як кар'єра, здоров'я, дружба, популярність чи особистий розвиток — за умовну валюту, що відображає обмежені ресурси: час, енергію, здоров'я чи репутацію. Цей процес змушує робити вибір, оцінювати компроміси та усвідомлювати, які цінності для них є найважливішими. Така практика стимулює когнітивну рефлексію, допомагає визначати життєві пріоритети та планувати власні дії у довгостроковій перспективі.

Вправа «Ні без почуття провини» спрямована на відпрацювання навичок асертивної поведінки у ситуаціях ризику. Підлітки тренують мовні скрипти для відмови від вживання психоактивних речовин або участі у правопорушеннях, зберігаючи при цьому авторитет у групі. Методика поєднує емоційний та когнітивний аспекти: учасники навчаються чітко формулювати власну позицію, знижувати внутрішній дискомфорт та уникати почуття провини. Дослідження показують, що така практика зміцнює

самооцінку, підвищує впевненість у соціальних взаємодіях і зменшує ризик імпульсивних дій.

Аналіз кейсів «Крутість чи дурість?» розвиває критичне мислення щодо сучасного цифрового середовища. Учасники обговорюють вірусні відео з деструктивною поведінкою, оцінюють мотиви дій, можливі наслідки та вплив на глядачів. Основна мета — допомогти підліткам відрізнити привабливість ефектності від реальних ризиків, усвідомлювати наслідки небезпечної поведінки та формувати стратегії уникнення таких ситуацій.

Комплексне поєднання цих вправ дозволяє підліткам усвідомлено визначати власні цінності, навчитися відстоювати їх у соціальному контексті та критично оцінювати інформаційний та соціальний вплив на їхні рішення. Цей підхід сприяє формуванню відповідальної поведінки, соціальної компетентності та психологічної стійкості.

Блок 3. «Емоційна грамотність» (EQ-блок)

Мета: навчити виражати агресію та біль у безпечний спосіб.

Техніка «Я-повідомлення». Як висловити претензію батькам чи друзям, щоб тебе почули, а не почали захищатися.

Арт-терапевтична вправа «Мій внутрішній критик». Малювання образу, який штовхає до саморуйнування, діалог із ним.

Карта емоцій. Навчити розрізняти відтінки почуттів (відрізнити розчарування від люті).

Формування навичок емоційної усвідомленості та ефективної комунікації є ключовим завданням психологічної роботи з підлітками. Три вправи — техніка «Я-повідомлення», арт-терапевтична вправа «Мій внутрішній критик» та «Карта емоцій» — спрямовані на розвиток здатності усвідомлювати власні почуття, конструктивно виражати емоції та працювати з внутрішніми конфліктами.

Техніка «Я-повідомлення» дозволяє підліткам висловлювати претензії та потреби таким чином, щоб їх почули, а не сприйняли як напад або звинувачення. Замість формулювань типу «Ти завжди мене ігноруєш»,

застосовується конструкція: «Я відчуваю розчарування, коли мої повідомлення залишаються без відповіді». Такий підхід акцентує увагу на власних емоціях і потребах, знижує ризик конфлікту та сприяє розвитку емпатії у співрозмовника. Наукові дослідження показують, що «Я-повідомлення» підвищують ефективність комунікації, зміцнюють соціальні зв'язки та підтримують емоційну регуляцію.

Арт-терапевтична вправа «Мій внутрішній критик» дає змогу візуалізувати внутрішні конфлікти, що штовхають до саморуйнування або негативної самокритики. Підлітки малюють образ внутрішнього критика і ведуть із ним діалог, усвідомлюючи негативні установки та знаходячи конструктивні відповіді. Ця практика активує когнітивні та емоційні процеси, сприяє розвитку саморефлексії та зменшенню внутрішнього стресу. Візуалізація допомагає зробити абстрактні емоції конкретними та підвищує здатність до саморегуляції.

Вправа «Карта емоцій» навчає диференціації почуттів, допомагаючи підліткам розрізнити близькі за характером емоції, наприклад, розчарування та гнів. Створення карти, візуальної або концептуальної, формує емоційний словник та розвиває усвідомленість власних переживань. Наукові дослідження вказують, що точне розпізнавання емоцій підвищує здатність до емоційної регуляції, зменшує імпульсивність і покращує міжособистісну взаємодію.

У сукупності ці три вправи формують ефективний комплекс для розвитку емоційної компетентності, саморефлексії та конструктивної комунікації. Вони дозволяють підліткам усвідомлювати власні емоції, ефективно висловлювати потреби, працювати із внутрішніми критичними установками та зміцнювати соціальні взаємини в безпечному та підтримуючому середовищі.

Блок 4. «Особиста стратегія успіху» (Коучинговий блок)

Мета: формування позитивного образу майбутнього (антидот до «особистої легенди» невразливості).

Вправа «Лист із 25-річчя». Написання поради самому собі теперішньому від імені себе дорослого та успішного.

Створення «Портфеля ресурсів». Список занять, які приносять задоволення (дофамін) без ризику для життя та закону.

Проектування соціального проєкту. Мозковий штурм — як підлітки можуть змінити щось у своїй громаді (відчуття влади над життям через створення).

Сучасна психологія підкреслює важливість розвитку самосвідомості та навичок саморегуляції у підлітків як фундаменту психологічного здоров'я та соціальної компетентності. Три вправи — «Лист із 25-річчя», «Портфель ресурсів» та проектування соціального проєкту — формують комплексний підхід до розвитку цих умінь.

Вправа «Лист із 25-річчя» стимулює процес саморефлексії та довгострокового планування. Підлітки пишуть листа собі від імені майбутньої дорослої та успішної людини, формулюючи поради, підтримку та наголошуючи на важливих життєвих пріоритетах. Ця техніка активує когнітивні та емоційні механізми саморегуляції, допомагаючи усвідомити власні ресурси, цілі та мотивацію для їх досягнення.

Вправа «Портфель ресурсів» спрямована на формування безпечних джерел задоволення та позитивної мотивації. Підлітки складають список активностей, які приносять задоволення та стимулюють вироблення дофаміну, не створюючи ризику для здоров'я або порушення законів. Це можуть бути творчі заняття, спорт, волонтерство чи хобі. Регулярне використання таких ресурсів сприяє розвитку емоційної стійкості, формує конструктивні звички та знижує потребу у ризикових імпульсах.

Проектування соціального проєкту надає можливість підліткам відчувати власний вплив на оточення. Учасники генерують ідеї ініціатив для покращення життя в громаді, від екологічних акцій до культурних та освітніх проєктів. Такий підхід розвиває креативність, командну взаємодію та

відчуття контролю над власним життям, підвищує самоповагу та соціальну відповідальність.

У сукупності ці вправи створюють ефективну модель розвитку підлітків, поєднуючи когнітивні, емоційні та практичні аспекти. Вони допомагають усвідомлено планувати майбутнє, знаходити безпечні джерела задоволення та активно впливати на соціальне середовище, що сприяє формуванню психологічної стійкості, відповідальної поведінки та соціальної компетентності.

Блок 5. «Інтеграція та Рефлексія» (Завершальний блок)

Мета: закріплення отриманих навичок.

Вправа «Коло довіри». Отримання позитивного зворотного зв'язку від учасників групи.

Підписання «Контракту з собою». Письмове зобов'язання дотримуватися однієї позитивної зміни протягом місяця.

Шеринг. Обмін враженнями про те, що було найважчим, а що — найбільш відкриваючим.

У процесі формування емоційного інтелекту та соціальної компетентності підлітків важливу роль відіграють вправи, що поєднують усвідомлення власних емоцій, отримання підтримки від оточення та зобов'язання до позитивних змін. Три практики — «Коло довіри», «Контракт з собою» та «Шеринг» — формують цілісну систему саморозвитку та рефлексії.

Вправа «Коло довіри» полягає у створенні безпечного середовища, де учасники отримують позитивний зворотний зв'язок від інших членів групи. Кожен підліток ділиться своїми досягненнями, сильними сторонами або діями, які викликали повагу, а інші учасники надають підтримку та підкреслюють позитивні аспекти. Наукові дослідження у сфері групової психології показують, що такий зворотний зв'язок зміцнює самооцінку, підвищує почуття соціальної підтримки та сприяє формуванню довіри між членами групи.

Вправа «Контракт з собою» передбачає письмове зобов'язання підлітка здійснити одну позитивну зміну у своєму житті протягом місяця. Така практика стимулює відповідальність, самоконтроль та формування навичок цілеспрямованої поведінки. Фіксація намірів у письмовій формі активує когнітивні механізми планування та закріплює намір у пам'яті, що підвищує ймовірність виконання поставленої мети.

Вправа «Шеринг» передбачає обмін враженнями про процес тренінгу або вправи: учасники розповідають, що було найважчим, а що — найбільш відкриваючим. Ця практика розвиває навички саморефлексії, усвідомлення власних емоцій та досвіду, а також сприяє формуванню емпатії та підтримки серед членів групи. Дослідження показують, що регулярний обмін досвідом у безпечній груповій атмосфері зміцнює емоційну стійкість та соціальну інтеграцію.

У комплексі ці три вправи формують ефективний підхід до розвитку саморефлексії, емоційної компетентності та відповідального ставлення до власного розвитку. Вони поєднують когнітивні, емоційні та соціальні аспекти, допомагаючи підліткам усвідомлювати власні ресурси, підтримувати позитивні зміни та відчувати взаємну підтримку у безпечному середовищі.

Очікувані результати:

- зниження рівня реактивної агресії за рахунок розуміння механізмів роботи мозку;
- підвищення автономності (здатності сказати «ні» групі);
- зменшення стигматизації (підліток перестає бачити себе «поганим» і бачить себе «тим, хто розвивається»).

Список інструментів для тренера:

- картки з емоціями;
- маркерна дошка для нейро-схем;
- метафоричні асоціативні карти.

Вправа. «Мистецтво виходу з гри» (сценарій)

Мета: Навчити підлітка алгоритму відмови в ситуації групового тиску, не провокуючи конфлікт і не стаючи об'єктом насмішок.

1. Теоретична підготовка (5 хвилин).

Тренер пояснює концепцію «Соціальної плати». Коли ми кажемо «ні» компанії, ми боїмося, що нас виженуть або висміють. Щоб цього не сталося, відмова має бути впевненою, але не агресивною.

2. Алгоритм «П'яти Кроків».

Розбір із підлітками наступної схеми:

1. Питання на перевірку: «Навіщо нам це?» або «Що саме ти пропонуєш?» (це дає паузу префронтальній корі).
2. Називання наслідків: «Якщо ми це зробимо, нас затримає поліція / виключать зі школи» (озвучка реальності).
3. Пропозиція альтернативи: «Давайте краще підемо на скейт-парк / пограємо в плейку» (перемикання дофаміну на іншу ціль).
4. Чітке «ні» та пояснення від себе: «Ні, я не хочу проблем із батьками саме зараз».
5. «Відчинені двері»: «Я пішов, але якщо вирішите робити щось нормальне — дзвоніть» (вихід із ситуації зі збереженням статусу).

3. Практична частина: рольовий батл (20 хвилин).

Учасники діляться на пари: «Провокатор» та «Відмовник».

Кейс А: Друзі пропонують розпити алкоголь у парку.

Кейс Б: Компанія підбиває «провчити» (побити або зацькувати) однокласника.

Кейс В: Пропозиція спробувати «легкі» наркотики або вейп.

Завдання: використати алгоритм 5 кроків. Група спостерігає та оцінює за шкалою «Вірю/Не вірю».

4. Обговорення та рефлексія.

Який крок був найважчим?

Що ви відчували, коли казали «ні»?

Чи змінилося ставлення «Провокатора» до вас після такої відмови? (зазвичай підлітки відзначають, що впевнена відмова викликає повагу, а не агресію).

Ця вправа руйнує «ефект свідка» та «уявного глядача». Підліток розуміє, що він має право на власну територію, а його друзі часто самі чекають, щоб хтось один сказав «ні», бо теж бояться наслідків, але не наважуються озвучити це першими.

Психологічна робота з підлітками

Формування самосвідомості та Я-концепції

Мета: підвищення рівня самопізнання та усвідомлення власних цінностей.

Вправи та форми роботи:

«Моя сильна сторона» — учасники записують 5 власних сильних якостей та обговорюють їх у групі.

Рефлексивні карти — аналіз цінностей і цілей на перспективу 1–3 років.

Дискусія на тему «Що для мене правильно?» — обговорення норм, прийнятних у різних соціальних контекстах.

Розвиток емоційної саморегуляції

Мета: навчити підлітків контролювати імпульсивні реакції та знижувати рівень агресії.

Вправи та форми роботи:

Техніки релаксації — дихальні вправи, «прогресивне м'язове розслаблення».

«Емоційна шкала» — підлітки відстежують свої емоції протягом дня, фіксують тригерні ситуації.

Моделювання ситуацій — групові ігри з вибором конструктивних дій у конфліктних ситуаціях.

Корекція девіантних установок

Мета: усвідомлення наслідків девіантних дій та формування мотивації до змін.

Вправи та форми роботи:

Аналіз кейсів — розбір реальних історій порушень правил із подальшим обговоренням альтернативних рішень.

«Якби я був...» — рольова гра на позиції постраждалого від протиправних дій.

Групова дискусія — оцінка ризиків та переваг різних моделей поведінки.

Соціально-педагогічні інтервенції

Мета: формування позитивних групових норм.

Вправи та форми роботи:

Командні проєкти — участь у волонтерських, спортивних або творчих заходах.

«Правила нашої групи» — учасники разом визначають норми поведінки та санкції за порушення.

Рефлексивні зустрічі — обговорення успіхів і проблем у груповій діяльності.

Робота із сім'єю та значущими дорослими

Мета: підвищення компетентності батьків у вихованні та підтримці підлітка.

Методи:

- консультації для батьків та опікунів;
- навчальні тренінги з управління конфліктами;
- організація спільних сімейних заходів, спрямованих на формування довіри та взаємопідтримки.

Медіа-освіта

Мета: розвиток критичного мислення та навичок відповідальної поведінки в онлайн-овому середовищі.

Вправи:

- аналіз соціальних мереж та цифрового контенту;
- вправи на розпізнавання маніпуляцій та агресивного контенту;
- створення власного проекту з позитивним соціальним меседжем.

Розвиток соціально-психологічних компетенцій:

1. Асертивність — тренування відмови від шкідливих пропозицій однолітків, рольові ігри на вираження власної позиції без конфлікту.
2. Прийняття рішень — вправи на аналіз альтернативних рішень та їхніх наслідків, робота з життєвими сценаріями.
3. Соціальна адаптація — участь у групових проектах, волонтерських та громадських ініціативах.

Моніторинг та оцінка ефективності:

- регулярне спостереження та ведення щоденників поведінки;
- використання психодіагностичних методик для оцінки рівня девіантності та саморегуляції;
- зворотний зв'язок від підлітків, педагогів і батьків для корекції профілактичних заходів.

Очікувані результати:

- зниження проявів девіантної та делінквентної поведінки;
- підвищення рівня емоційної стабільності та самоконтролю;
- розвиток навичок конструктивної взаємодії та прийняття рішень;
- посилення соціальної підтримки та інтеграції підлітка в позитивне середовище.

Принципи реалізації програми:

- системність та комплексність втручання;
- врахування вікових і психологічних особливостей підлітків;
- особистісно орієнтований підхід;
- активне залучення підлітків, сім'ї та педагогів;
- конфіденційність та безпека учасників [67].

Створена тренінгова програма «Профілактика та подолання девіантної поведінки старших підлітків» має практичне значення, що полягає у можливості використання наданої комплексної програми з метою зниження рівня девіантної поведінки старших підлітків. Ефективна профілактика має базуватися на співпраці сім'ї, закладу освіти та фахівців психологічної служби, а також на розвитку у підлітків навичок саморегуляції, відповідальної поведінки та соціальної компетентності.

3.2 Методичні рекомендації для профілактики та подолання девіантної поведінки старших підлітків

Девіантна поведінка старших підлітків включає порушення соціальних норм і правових правил та є результатом взаємодії індивідуальних, сімейних і соціально-педагогічних чинників. Для ефективної профілактики та корекції таких проявів необхідний комплексний підхід, що поєднує психологічні, освітні та соціально-педагогічні методи.

Методичні рекомендації базуються на сучасних дослідженнях щодо девіантної поведінки підлітків, ефективності психолого-педагогічних втручань та ролі сім'ї й однолітків у формуванні соціально прийнятної поведінки.

Доцільно окремо розглянути практичні інструменти соціальної роботи, які застосовуються фахівцями у взаємодії з підлітками, схильними до девіантної поведінки. Насамперед ідеться про цілеспрямоване та послідовне використання виховних методів, що виступають не лише засобами педагогічного впливу, а й формами партнерської взаємодії між спеціалістом і підлітком. Їх основне призначення полягає у досягненні виховних цілей та подоланні проявів поведінкових відхилень.

У межах профілактичної роботи доцільно виокремити кілька основних груп методів. Першу групу становлять методи формування свідомості, серед яких особливо результативними є особистий приклад дорослого, довірлива бесіда та аргументована дискусія. Друга група охоплює методи організації діяльності, що передбачають залучення підлітків до різних форм активної участі: орієнтацію на громадську думку, систематичні вправи, чітко сформульовані вимоги, включення в суспільно корисну діяльність, а також використання творчих ігрових форм. Третю групу складають методи стимулювання активності, серед яких провідну роль відіграють заохочення та, за необхідності, покарання як засоби регуляції поведінки.

Досвід показує, що найвиразніший позитивний наслідок у праці з юнаками з девіантними виявами досягається за умови комплексного підходу. Це передбачає організацію спільної діяльності з використанням інтерактивних форм взаємодії, особисту роботу з урахуванням індивідуальних рис підлітка, планомірне залучення його до суспільно значущої діяльності. Важливий сенс має також продумана система заохочення, проведення особистих роз'яснювальних заходів та профілактично-корекційних розмов, спрямованих на формування відповідального ставлення до своєї поведінки й суспільних норм.

Центральне методологічне значення у процесі запобігання та подолання девіантної поведінки підлітків має ідея дитиноцентризму, яку слушно розглядати як головний орієнтир у фаховій діяльності спеціалістів. Сутність цього підходу полягає у визнанні підлітка активним і рівноправним учасником взаємодії, а також у спиранні на такі базові цінності, як партнерство, взаємна довіра, повага, емпатія, готовність до допомоги, толерантність і підтримка. Саме ці принципи створюють сприятливі умови для позитивних особистісних змін.

З практичної позиції організація роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, має ґрунтуватися на пріоритеті їхніх інтересів і потреб, визнанні рівності всіх дітей незалежно від особистісних особливостей, а

також на узгодженій взаємодії різних соціальних інститутів. Важливими орієнтирами виступають спрямованість на розвиток особистості, поєднання зовнішньої підтримки з формуванням навичок самопомоги, системність і послідовність впливу, діалогічний характер спілкування, колективні форми діяльності, демократичність, відповідність віковим та індивідуальним особливостям, урахування культурного контексту й гуманістичний підхід.

З огляду на зазначені положення, у практичній роботі з підлітками з девіантними проявами особлива увага приділяється формуванню в їхній свідомості стійкої системи позитивних цінностей та розвитку внутрішньої мотивації до змін. Йдеться не лише про корекцію зовнішньої поведінки, а й про стимулювання особистісного прагнення до переосмислення власного світогляду та вибору соціально прийнятних моделей поведінки.

Зміст такої роботи включає заходи, спрямовані на інформування підлітків про можливі негативні наслідки протиправних дій, ігнорування здорового способу життя та відмови від змістовного культурного дозвілля. З метою профілактики соціальної занедбаності соціальні працівники, практичні психологи та соціальні педагоги мають активно залучати підлітків до занять спортом, технічною та творчою діяльністю, а також до участі в художній самодіяльності, що сприяє конструктивній самореалізації та соціальній інтеграції.

Ефективність роботи з підлітками, які демонструють девіантну поведінку, значною мірою підвищується завдяки розробленню та впровадженню різноманітних профілактичних і корекційно-розвивальних програм. Важливе місце в цьому процесі посідають тренінгові заняття та соціально-педагогічні заходи, спрямовані на формування навичок конструктивної взаємодії, самоконтролю й відповідального ставлення до власної поведінки.

Практичний досвід засвідчує, що регулярне й усвідомлене застосування медіації є дієвим інструментом врегулювання конфліктних ситуацій, у яких підлітки часто проявляють агресивні реакції. Медіативний

підхід дозволяє не лише зменшити напруження між сторонами конфлікту, а й сприяє пошуку взаємоприйнятних рішень. Важливо, що до процесу медіації доцільно залучати не лише практичних психологів, соціальних педагогів або класних керівників, а й авторитетних старших учнів, які можуть виступати посередниками та позитивними моделями для наслідування.

У цьому контексті діяльність шкільної служби медіації має бути спрямована на активне примирення сторін і виявлення глибинних причин девіантної поведінки з метою їх подальшого усунення. З практичного погляду ефективним є залучення підлітків до різних форм організованої діяльності, зокрема до спортивних занять, змагань, естафет, рухливих ігор, вікторин і конкурсів, які сприяють зниженню агресивності та формуванню командної взаємодії. Не менш значущими є виховні години з елементами мінілекцій, а також індивідуальні й групові дискусії, спрямовані на критичне осмислення власних переконань і корекцію помилкових уявлень.

Окремо варто наголосити на позитивній ролі ігрової діяльності в роботі з підлітками з девіантною поведінкою. Гра, організована з урахуванням вікових та особистісних особливостей, створює умови для соціального навчання у невимушеній і психологічно безпечній формі. Завдяки ігровим ситуаціям підлітки мають можливість символічно «проживати» значущі для них події, розвивати комунікативні та соціальні навички, усвідомлювати наслідки власних дій і поступово приймати позитивні зміни, зберігаючи при цьому свою індивідуальність.

Водночас важливою складовою соціальної підтримки підлітків із девіантною поведінкою є системна й цілеспрямована робота з їхніми батьками. Підвищення рівня педагогічної культури та психологічної обізнаності дорослих досягається через їхню участь у тренінгах, просвітницьких лекціях і круглих столах. Такий підхід сприяє налагодженню партнерських відносин між сім'єю та освітнім середовищем і створює більш сприятливі умови для позитивного розвитку підлітка.

У процесі виховання кожного підлітка необхідно враховувати специфіку його соціального оточення та сукупність чинників, які вплинули на формування особистості. Водночас практика свідчить, що профілактична робота в багатьох закладах освіти часто обмежується формальними рекомендаціями й вербальними настановами, без підкріплення їх особистим прикладом дорослих. За таких умов робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, потребує особливої професійної майстерності, делікатності та використання складних, але ефективних способів налагодження довірливих взаємин.

Поширене уявлення про те, що відповідальність за виховання дітей повністю покладається на систему освіти, є хибним, адже базові життєві установки формуються насамперед у сімейному середовищі. Разом із тим навчальні заклади відіграють важливу роль не лише як осередки передачі знань, а й як простір цілеспрямованого педагогічного впливу. Саме через школу дитина поступово входить у соціальне життя, засвоюючи норми взаємодії та поведінки. Однак у сучасних умовах глобального інформаційного простору, що характеризується надмірною кількістю інформації та постійним психологічним тиском, традиційні методи національного виховання не завжди демонструють очікувану результативність. Класичні педагогічні підходи та виховний приклад, які тривалий час були ефективними, поступово втрачають свій вплив.

Намагаючись адаптуватися до швидкозмінних соціальних умов, як дорослі, так і неповнолітні дедалі частіше орієнтуються на інформаційні потоки з різних джерел, де поведінкові зразки подаються у множинних і не завжди конструктивних формах. Унаслідок цього традиційні культурні та національні моделі поведінки відходять на другий план. Більше того, глобальне інформаційне середовище нерідко чинить деструктивний вплив на психічну стійкість молоді. Водночас слід наголосити, що девіантну поведінку неповнолітніх можливо трансформувати у соціально прийнятну й корисну,

допомагаючи підліткам знаходити особистісний сенс життя та позитивні орієнтири розвитку.

Передусім важливо виявити справжні інтереси підлітків, визначити їхні цілі або сприяти формуванню усвідомлених життєвих прагнень. Не менш значущим є систематична робота не лише з неповнолітніми, а й з їхніми батьками, спрямована на формування культури відповідального споживання інформації з різноманітних джерел та усвідомлення її можливих негативних наслідків. Крім того, доцільно підвищувати рівень правової культури й грамотності підлітків, роз'яснювати їм соціальні та юридичні наслідки девіантної поведінки, а також розвивати здатність прогнозувати результати власних дій і брати за них відповідальність.

ВИСНОВКИ

У ході виконання магістерської роботи було проваджене теоретичне та емпіричне вивчення соціопсихологічних факторів девіантної поведінки старших підлітків, на базі аналізу ми сформулювали такі узагальнені результати. Девіантна поведінка старших підлітків — це складний феномен, формування якого обумовлене сукупністю індивідуально-психологічних рис особистості та соціального оточення її зростання. Вона не постає випадково, а є наслідком тривалого впливу несприятливих соціопсихологічних обставин, які підсилюються віковими кризовими проявами підліткового віку.

Теоретичне осмислення наукових джерел довело, що головну функцію у виникненні девіантної поведінки мають сімейні чинники, зокрема зміст емоційних зв'язків у сім'ї, методи батьківського виховання, ступінь нагляду та допомоги з боку дорослих. Недостатня увага до запитів підлітка, деспотичність або, навпаки, повна відсутність визначених меж та вимог сприяють поставанню антисоціальних форм поведінки.

Вагомим соціально-психологічним чинником девіантної поведінки виступає вплив однолітків та соціальної групи. Прагнення старших підлітків до самоствердження, визнання та прийняття у групі нерідко зумовлює наслідування негативних зразків поведінки, особливо за умови низької сформованості особистісної автономії та критичного мислення. Доведено, що освітнє середовище та характер взаємодії з педагогами також мають вплив на поведінку старших підлітків. Низький рівень психологічної безпеки у закладі освіти, відсутність довірливих стосунків із дорослими та недостатня підтримка з боку педагогів можуть посилювати прояви девіантної поведінки.

Ми провели емпіричне дослідження діагностики девіантної поведінки старших підлітків (14–15 років) на основі психодіагностичного комплексу. Для здійснення аналізу ми обрали три методик — «Опитувальник для визначення схильності до девіантної поведінки», «Методика вивчення

схильності особи до агресивної поведінки» (автори А. Басс та А. Даркі, адаптація А. К. Осницького), «Самооцінка визначення психічних станів» (автор — Г. Айзенк). Ми обрали названі методики, опираючись на результативність і логічність побудови питань. Опитування проводилося у Тернопільській загальноосвітній школі № 24 серед 50 респондентів (28 дівчат і 22 хлопці) віком від 14 до 15 років, учнів які навчаються в 8-му та 9-му класах.

Аналіз отриманих даних за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка показав, що серед 50 опитаних підлітків (28 дівчат та 22 хлопці) високий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 14% респондентів (7 осіб), середній — у 62 % (31 особа), низький — у 24 % (12 осіб). Профіль психічних станів вказує на підвищені значення за шкалами тривожності ($M = 8,4$), фрустрації ($M = 7,9$) та ригідності ($M = 7,3$), тоді як найнижчим є показник агресивності ($M = 4,1$). Це свідчить про емоційну напруженість, нестійкість та труднощі в адаптації до стресових ситуацій у частини підлітків, при загалом невисокому рівні агресивних тенденцій.

Проведений аналіз профілю поведінкових схильностей виявив важливу тенденцію у досліджуваній вибірці підлітків — за відсутності критично виражених тенденцій до стійкої девіантної чи кримінальної поведінки, респонденти, особливо дівчата-підлітки, демонструють значний рівень внутрішньої психологічної напруги. Оця напруга виявляється у труднощах з емоційним регулюванням, зростаючою тривогою та імпульсивністю. Ми вважаємо, що необхідна сфокусована праця над формуванням умінь самоконтролю та керування почуттями (емоційного інтелекту). Це охоплює навчання молоді розпізнаванню своїх емоцій, використанню конструктивних методів подолання напруги та розвитку вольового регулювання, що вправно зменшить загрозу переходу імпульсивності в явну агресію чи інші дезадаптивні форми вчинків.

Наслідки практичного дослідження засвідчили наявність зв'язків між мірою нахилу до девіантної поведінки та такими соціально-психологічними

рисами, як понижена чи хитка самооцінка, вища тривожність, емоційна стурбованість, агресивність та недостатній рівень соціального пристосування. Виявлено, що сукупність декількох негативних факторів суттєво збільшує ймовірність закріплення девіантних виявів. Також результати дослідження підтверджують існування взаємозв'язку між рівнем агресивності, особливостями психічних станів та схильністю старших підлітків до девіантної поведінки. Отримані дані обґрунтовують доцільність впровадження цілеспрямованих психопрофілактичних і корекційно-розвивальних програм у закладах загальної середньої освіти, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, зниження агресивних проявів і формування соціально прийнятних моделей поведінки у старшому підлітковому віці.

У підсумку теоретико-методологічного аналізу та практичного випробування тренінгової програми «Запобігання та подолання девіантної поведінки старших підлітків» з'ясовано, що тренінг є дієвою формою цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, яка об'єднує профілактичні, корекційні та розвивальні складові. Запропонована програма спирається на засадах науковості, системності, активної участі, вікової відповідності та суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що гарантує її практичну дієвість.

Впровадження програми сприяє зменшенню проявів девіантної поведінки у старших підлітків завдяки формуванню соціально прийнятних зразків реагування, розвитку умінь саморегуляції, відповідальності за власні дії та розуміння наслідків поведінки. Значущим результатом є зростання рівня соціальної компетентності, емоційної стійкості та здатності до конструктивного розв'язання міжособистісних суперечок. Підтверджено, що використання інтерактивних методів (групові дискусії, рольові ігри, аналіз проблемних ситуацій, вправи на рефлексію) активізує внутрішні ресурси підлітків, підвищує мотивацію до особистісних змін та сприяє формуванню позитивної «Я-концепції».

Тренінг створює безпечний психологічний простір, у якому учасники можуть відпрацьовувати нові поведінкові стратегії без ризику соціального осуду. Програма має комплексний характер, оскільки враховує вплив індивідуально-психологічних, соціальних і мікросоціальних чинників девіантної поведінки. Це дозволяє не лише коригувати вже наявні відхилення, а й здійснювати первинну та вторинну профілактику ризикованих форм поведінки у підлітковому середовищі.

Таким чином, тренінгова програма «Профілактика та подолання девіантної поведінки старших підлітків» може бути рекомендована для впровадження у закладах загальної середньої освіти, соціально-психологічних службах та установах, що працюють з підлітками. Її використання сприяє гармонійному розвитку особистості підлітка, підвищенню рівня його соціальної адаптації та зниженню ризику закріплення девіантних форм поведінки в подальшому житті.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у поглибленому вивченні гендерних та індивідуально-типологічних особливостей прояву девіантної поведінки, а також у розробці й апробації інноваційних психологічних профілактичних програм, які адаптовані до сучасних соціальних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусин Р. М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 69. С. 13–19.
2. Афанасьєва В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2018. № 4. С. 50–57.
3. Афанасьєва В. В. Характерологічні порушення девіантних підлітків. *Педагогічні науки*. 2021. № 6 (169). 15 с.
4. Аутоагресивна поведінка підлітків : монографія / О. В. Погорілко, А. М. Скрипніков, Л. О. Герасименко, Р. І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.
5. Байда С. П. Фактори агресивності у ранній юності – теоретичний аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2022. Том 33 (72) № 2. С. 15–21.
6. Батищева Г. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»: пошук причин, що спонукають до девіантних проявів поведінки. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 38–41.
7. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 865. С. 62–66.
8. Березовська Л. І. Соціально-психологічні чинники схильності особистості до утворення співзалежних стосунків. *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. № 1 (59). С. 28–35.
9. Бікус А. Девіантна поведінка як чинник порушення суспільного життя підлітків. URL: <http://spal.inf.ua/doc21/poved.pdf> (дата звернення: 21.11.2025).

10. Бохонкова Ю. О., Осипенко А. І. Девіантна поведінка підлітків. The XXV International Science Conference «*Implementation of modern science and practice*» (May 11–14, 2021). Varna, Bulgaria, 2021. С. 516–518.
11. Бренд Р. Відновлення. Звільнення від наших залежностей / пер. з англ. М. Коваленко. Дніпро : Моноліт, 2020. 304 с.
12. Вовченко О. А. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків з ООП в умовах воєнних дій: психологічний аспект. Науковий журнал «Габітус». 2022. Вип. 36. С. 67–74.
13. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка». К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2016. 193 с.
14. Всеосвіта : бібліотека методичних матеріалів. URL: <https://vseosvita.ua/> (дата звернення: 20.11.2025).
15. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень : навч. посіб. К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с.
16. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика : матеріали конференції / за ред. Н. Ю. Максимової, А. М. Грись, О. В. Максим. Київ, 2021. 106 с.
17. Дячок О. Соціально-психологічний тренінг як метод формування адекватної самооцінки підлітків. *Науковий вісник ХНУ*. № 3. 2016. С. 15–25.
18. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова, В. В. Байдик, Т. В. Войцях, О. А. Калашник. К. : ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
19. Зливков В., Ліпінська С., Лукомська С. Сучасні тренінгові технології: інтегративний підхід. Київ.-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. 210 с.

20. Каськов І. Психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 75 (5). С. 37–43.
21. Козубовська І. В., Булеза Б. Я., Шип О. В. Наукові підходи до проблеми девіантної поведінки неповнолітніх «групи ризику» в США. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2023. Вип. 1 (52). С. 64–67.
22. Козубовська І. В., Козубовський Р. В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 1. С. 101–104.
23. Ком'яга А. В., Головка В. М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Правова система: теорія і практика*. 2022. Вип. 4. Ч. 2. С. 118–122.
24. Кордунова Н. О. Проблеми виникнення антисоціальних груп підлітків. *Психогенеза особистості: норма і девіація* : зб. наук. статей. Луцьк : Вежа – Друк, 2018. С. 262–268.
25. Кордунова Н., Тарасюк Б. Психологічні аспекти девіантної поведінки підлітків. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/322823631.pdf> (дата звернення: 21.11.2025).
26. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
27. Красілова Ю. Профілактика девіацій у підлітків, батьки яких є учасниками бойових дій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. № 6. С. 54–57.
28. Кузьменко В. В., Диса О. В. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.
29. Кулик К. О. Психологічне дослідження відхильної поведінки підлітків. URL: <https://surl.li/qlqqqg> (дата звернення: 19.11.2025).
30. Лавріненко В. А. Особливості впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків. *Психологія і особистість*. 2019. № 1. С. 121–145.

31. Лавріненко В. А. Особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків із неформальних об'єднань. *Психологія і особистість*. 2015. № 2. Ч.1. С. 168–185.
32. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Науковий журнал «Габітус»*. 2021. Вип. 21. С. 72–76.
33. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
34. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 175. С. 61–63.
35. Максимова Н. Ю. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.
36. Мельник А., Магдисюк Л., Ключко Л. Вплив успішності та емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2020. Вип. 14. С. 160–165.
37. Мельничук М. Самооцінювання підлітків схильних до девіантної поведінки. *Молодий вчений*. 2021. № 12 (100). С. 127–130.
38. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : збірник практичних матеріалів. Київ : Міністерство соціальної політики України, 2020. 132 с.
39. Мураненко К. Ю. Роль сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітка. *Психологічний часопис*. 2019. № 3 (23). 13 с.
40. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2015. Вип. 80. С. 48–52.
41. Охріменко К. С. Девіантна поведінка підлітків. Матеріали 28-ї студентської науково-теоретичної конференції «Участь молоді у розбудові

агропромислового комплексу країни» (22–24 березня, 2015 р.). Миколаїв, 2015. С. 48–49.

42. Панасенка Е., Макаренко А., Стрижак Р. Проблема девіантної та делінквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2020. № 1. С. 304–314.

43. Попадич О. О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 1 (52). С. 163–168.

44. Парфанович І., Калаур С., Турчин-Кукаріна І. Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2022. № 6 (120). С. 26–39.

45. Парфанович І. Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи. *Social Work and Education*. 2016. № 3 (2). С. 42–49.

46. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. / С. О. Богданов ; заг. ред. : В. М. Чернобровкін, В. Г. Панок. Київ : Пульсари, 2017. 208 с.

47. Пілецька Л. С., Петричук М. Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. *Вісник Прикарпатського університету*. 2019. Вип. 22. С. 91–96.

48. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Н. Ю. Максимова, А. М. Грись, І. Ф. Манілов, Л. М. Литвинчук та ін. ; за ред. Н. Ю. Максимової. К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

49. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.

50. Рибкіна Т. О., Корсунська В. В. Поняття, зміст та види девіантної поведінки підлітків. URL: <http://info.dgu.edu.ua/bitstream/123456789/326/1/%D0%A0%D0%B8%D0%B1%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%A2.%D0%9E..pdf> (дата звернення: 21.11.2025).

51. Самойлов А. М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2015. № 41. С. 134–139.

52. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського, 2017. 20 с.

53. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. К. : Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

54. Селютіна М. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків. *Шкільне середовище*. 2015. № 22. С. 12–18.

55. Сушик Н. С. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 1 (93). С. 83–86.

56. Тарасевич І. Ю. Психологічний тренінг: теорія і практика: глосарій основних термінів та методів психологічного тренінгу. Дніпро : ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2024. 50 с.

57. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків з акцентульованими характерами. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/Actualni_problemi/Act%20problemi_Zbirnik%20statey_No35_2007.pdf#page=71 (дата звернення: 21.11.2025).

58. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
59. Тимошенко В. І., Корольчук В. В. Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 76. С. 73–78.
60. Чайковська О. М. Психологія конфліктності молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки : монографія. Київ : КНТ, 2018. 166 с.
61. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 627–637.
62. Agyare P. SocioEconomic challenges and youth deviance among immigrants. *SocioEconomic Challenges*. 2025. Vol. 9. Issue 2. P. 40–59.
63. Aiken M. P., Davidson J. C., Walrave M., Ponnet K. S. Intention to hack? Applying the theory of planned behaviour to youth criminal hacking. *Forensic Sciences*. 2024. Vol. 4 (1). P. 24–41.
64. Ajisuksmo C. R. Why Some Adolescents Engage in Risk-Taking Behavior. *International Journal of Educational Psychology*. 2021. Vol. 10 (2). P. 143–171.
65. Azizi Y., Mohd N. A. G., Badrulzaman B. Family atmosphere and its effects on the adolescents deviant behaviour. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11785968.pdf> (date of access: 21.11.2025).
66. Bryson S. L. , Baker T., Ray J. V., Metcalfe C. Parents, peers, and low self-control: Exploring the impact of time varying factors associated with deviance in early- and middle-adolescence. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2022.102029> (date of access: 21.11.2025).

67. Cui K., Fong T. C. T., Yip P. S. F. Latent heterogeneity of deviant behaviors among adolescents. URL: <https://doi.org/10.1186/s13034-024-00771-7> (date of access: 21.11.2025).
68. Damron-Bell J. The development of deviant behavior in adolescents : the influence of student characteristics and school climate. URL: <https://ir.library.louisville.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1308&context=etd> (date of access: 21.11.2025).
69. Erikson E. H. Identity Youth and Crisis. URL: https://www.academia.edu/37327712/Erik_H_Erikson_Identity_Youth_and_Crisis_1_1968_W_W_Norton_and_Company_1_ (date of access: 21.11.2025).
70. Filts O. O., Sedych K. V., Lavrinenko V. A., Mychailiv S.V. Deviations of patients with drug addiction value and meaning sphere functioning. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. LXXIII. № 4. P. 761–766.
71. Jurczyk M., Lalak D. Aggressive and delinquent behavior among youth: an empirical study in Poland. URL: <https://doi.org/10.1089/vio.2019.0065> (date of access: 21.11.2025).
72. Kalaur S. Working with aggressive socially neglected adolescents: methodological and practical context. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2022. № 4 (118). С. 91–100.
73. Najafov R. A comprehensive study of the factors and patterns of formation of deviant behavior among young people. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5223927> (date of access: 21.11.2025).
74. Parveen A., Raja W., Bhat R. A. Behavioural deviance among adolescents — a scrutiny of literature reflecting associated factors. *Journal of Positive School Psychology*. 2022. Vol. 6. No. 9. P. 1098–1114.
75. Prakash A., Rani D., Jha R. N. Deviance in adolescents: causes and risk factors. URL: <https://ecronicon.net/assets/ecpp/pdf/deviance-in-adolescents-causes-and-risk-factors.pdf> (date of access: 21.11.2025).
76. Qamza S. I. Psychological study of age crises in children's development. *Health Studies*. 2024. Vol. 4 No. 04. P. 1–14.

77. Sadullojeva M. G., Khayrieva M. F. Causes, forms and corrective actions of deviant behavior among school children. *International journal of Culture and Modernity*. 2021. Vol. 11. P. 43–46.
78. Shaituro O., Holodnyk Y., Pevko S., Khan O. Legal awareness as a factor in preventing illegal (deviant) behavior. *Dialogues in Humanities and Social Sciences*. 2025. Vol. 3 (1). P. 9–16.
79. Shakhnoza T. Historical and modern approaches to the classification of adolescent deviant behavior. *International Journal of Pedagogics*. 2023. Vol. 3 (05). P. 21–28.
80. Steinberg L. Age of opportunity: lessons from the new science of adolescence. URL: https://www.researchgate.net/publication/277621882_Laurence_Steinberg_Age_of_Opportunity_Lessons_from_the_New_Science_of_Adolescence (date of access: 21.11.2025).
81. Sultanovna Y. G. Social-psychological factors forming deviant behavior in teenagers and their prevention. *Eurasian Scientific Herald*. 2023. Vol. 20. P. 151–155.
82. UNICEF Ukraine. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/> (date of access: 21.11.2025).
83. Valdivieso P. A.V., Pinca G. H. Z., Beltran-Aroca C. M., Girela-Lopez E. Relationship between child abuse and delinquent behavior in male adolescents deprived of liberty. URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph192416666> (date of access: 21.11.2025).
84. World Health Organization. URL: <https://www.who.int/ukraine/uk/publications/9789241516822> (date of access: 21.11.2025).
85. Yuzikova N., Kornikova T., Khomiachenko S., Chasova T. Moral and Psychological Features of the Motivational Sphere of Juveniles who Commit Crimes: Risk Assessment of Determining Communication. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10 (1). P. 123–135.

86. Zhang C., Luo Y., Zhang R. Parenting behaviors and deviant peer affiliation among adolescents: mediating role of psychological reactance. URL: <https://doi.org/10.1186/s40359-025-02703-2> (date of access: 21.11.2025).

87. Zozuliak-Sluchy R. Regulation of Behavioral Deviations in the Youth Environment URL: <https://doi.org/10.15330/jpnu.8.1.165-173>. (date of access: 21.11.2025).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Психодіагностичні методи дослідження девіантної поведінки

Опитувальник «Визначення схильності до девіантної поведінки»

Аспект	Опис
<i>Призначення</i>	Комплексна діагностика схильності до різних форм девіантної поведінки та саморуйнування.
<i>Оцінка</i>	Оцінює готовність до: порушення норм, адиктивної поведінки (залежності), саморуйнівної поведінки, агресії/насильства та делінквентної поведінки.
<i>Особливість</i>	Дозволяє прогнозувати ризики та визначати пріоритети для профілактичної роботи.

Методика вивчення схильності до агресивної поведінки А. Басса та

А. Даркі (адаптація А. К. Осницького)

Аспект	Опис
<i>Призначення</i>	Диференційована діагностика структури агресії та ворожості особистості.
<i>Оцінка</i>	Розділяє прояви на агресію (фізичну, вербальну, непрямую) та ворожість (образа, підозра), а також оцінює роздратування, негативізм та почуття провини.
<i>Особливість</i>	Дає змогу побачити, чи є людина більше схильною до діяльній агресії чи до внутрішньої підозрілості/ворожості.

Продовження ДОДАТКУ А**Методика «Самооцінка визначення психічних станів» Г. Айзенка**

Аспект	Опис
<i>Призначення</i>	Експрес-діагностика чотирьох ключових неадаптивних психічних станів (рис).
<i>Оцінка</i>	Оцінює рівень: тривожності (неспокій, хвилювання), фрустрації (зневіра, реакція на невдачу), агресивності (схильність до конфліктів) та ригідності (негнучкість поглядів та поведінки).
<i>Особливість</i>	Швидко визначає загальний рівень дезадаптації та емоційної нестабільності особистості.

ДОДАТОК Б

Опитувальник «Визначення схильності до девіантної поведінки»

Чоловічий варіант анкети

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених кольорів.
2. Інколи я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.
3. Я охоче би записався добровольцем для участі у бойових діях.
4. Іноді я сварюся з родичами.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виросте маминим синочком і нічого не зможе досягти в житті.
6. Я би не відмовився від небезпечної для життя роботи, якщо би за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що навіть не можу всидіти на місці.
8. Іноді я трішки вихваляюсь.
9. Якщо би мені вдалось стати військовим, то я би хотів бути пілотом-винищувачем.
10. Я ціную в людях такі якості, як обережність та обачливість.
11. Лише слабкі і боягузи виконують усі правила і закони.
12. Я віддав би перевагу роботі, пов'язаній із мандрівками.
13. Я завжди говорю лише правду.
14. Якщо людина без шкідливих наслідків вживає препарати, що збуджують психіку — це нормально.
15. Навіть коли я дуже розлючений, я стараюсь не сваритися.
16. Я думаю, що мені би сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образять, то я обов'язково маю помститися.
18. Людина має мати право пити стільки, скільки хоче.
19. Якщо мій приятель запізнюється на зустріч у визначений час, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені важко виконати роботу, якщо вказують термін її виконання.

21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де потрібно.
22. Про деякі правила і заборони можна забути, якщо відчуваєш сильний статевий потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо під час купівлі автомобіля мені прийдеться вибирати швидкість або безпечність, то я виберу безпечність.
25. Я думаю, що мені би сподобалося займатися боксом.
26. Якщо би я міг вільно вибрати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто маю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моя життєва позиція втілена у прислів'ї «Сім раз відмір, один раз відріж».
30. Я завжди купую квиток у транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які вживали токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянку, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Правильно чинять люди, які послуговуються прислів'ям «Якщо не дозволено, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що після вживання спиртних напоїв я міг з кимось побитися.
36. Мені рідко вдається заставити себе продовжити роботу після ряду невдач.
37. Якщо би в наш час відбувались бої гладіаторів, то я б обов'язково взяв у них участь.
38. Іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль назло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатись.

41. Якщо б я народився у давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то спірне питання можна вирішити й бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки чи інші старші люди хвилювалися з приводу того, що я трішки випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину у натовпі серед інших.
45. Якщо у кінофільмі немає жодної бійки — це кіно нічого не варте.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичних відчуттів і переживань — це нормально.
47. Іноді я сумую за навчанням.
48. Якщо мене хтось випадково штовхне у натовпі, то я обов'язково потребую від нього вибачення.
49. Якщо хтось роздратує мене, то я можу виказати йому все, що про нього думаю.
50. Під час мандрівок я не люблю дотримуватися вказаного маршруту.
51. Мені би сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо ти сів за кермо мотоцикла, то вже потрібно їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець утік від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я прагну уникати виразів, які можуть засмутити оточуючих.
56. Я часто нервуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я можу вибухнути і відповісти різко.

58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, потрібно порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати на вечірках, де вміру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата палять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли я трохи вип'ю у хорошій компанії.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоч я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Цигарка у важку хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко заставити інших людей боятися мене, і іноді заради розваги я це роблю.
66. Я зміг би своїми руками стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення — це головне, до чого потрібно прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних перегонах.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я можу перший розпочати бійку.
71. Я пригадую випадки, коли у пориві злості міг схопити будь-яку річ, що потрапила під руку і зламати її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені би сподобалось стрибнути з парашутом.
74. Шкідливу дію на людину алкоголю і тютюну занадто перебільшують.
75. Я рідко відбиваюся, навіть якщо хтось і вдарив мене.
76. Я не отримую задоволення від почуття ризику.

77. Коли людина в суперечці вдається до «сильних» виразів — це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнився на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують зі мною.
81. Секс повинен займати в житті молодого людини одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не погоджується зі мною.
83. Іноді я не виконував домашні завдання.
84. Я часто дію під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився непокараний.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від старших деякі свої вчинки.
88. Наївні люди заслуговують, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю такий роздратований, що стукаю по столі кулаком.
90. Тільки несподівані обставини й почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я би спробував наркотик, якщо би був упевнений, що це не зашкодить моему здоров'ю і мене за це не покарають.
92. Іноді, коли я стою на височині, мене так і тягне стрибнути.
93. Всякий бруд мене лякає або ж викликає сильну відразу.
94. Коли я роздратований, то мені хочеться когось ударити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від уживання спиртних напоїв.
96. Я міг би на парі залізти на високу фабричну трубу.

97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.

98. Я міг би після короткотривалого пояснення керувати гелікоптером.

Жіночий варіант анкети

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішій моді або навіть випереджати її.

2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що можу зробити сьогодні.

3. Якщо би була така можливість, то я з задоволенням пішла би служити в армію.

4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.

5. Щоб добитися свого, дівчина іноді може й побитися.

6. Я погодилася би на небезпечну для здоров'я роботу, якщо би за неї добре платили.

7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що не можу всидіти на місці.

8. Я іноді люблю попліткувати.

9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.

10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратує людей старшого покоління.

11. Тільки боягузи виконують усі правила і закони.

12. Я віддам перевагу роботі, пов'язаній із мандрівками, навіть якщо вона небезпечна для життя.

13. Я завжди говорю тільки правду.

14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає речовини, які впливають на психіку — це нормально.

15. Навіть якщо я роздратована, то стримуюсь і стараюсь не сваритись.

16. Я з задоволенням дивлюсь бойовики.

17. Якщо мене образили, я обов'язково повинна відімістити.

18. Людина має право випити, скільки вона хоче і де вона хоче.
19. Якщо моя подруга запізнюється, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені іноді буває важко виконати роботу до вказаного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там де потрібно.
22. Деякі правила і заборони можна ігнорувати, якщо чогось сильно хочеш.
23. Бувало, що я не слухалась батьків.
24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.
25. Я думаю, що мені сподобалося би займатися карате чи схожим видом спорту.
26. Мені би сподобалася робота офіціанта в ресторані.
27. Я часто потребую гострих відчуттів.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я «Сім раз відмір, один раз відріж».
30. Я завжди оплачую за проїзд у транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які вживали токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Правильно чинять люди, які послуговуються прислів'ям «Якщо не дозволено, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляла у неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу заставити себе продовжити роботу після невдачі.
37. Багато заборон у сексі старомодні і їх можна відкинути.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль назло усім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджусь з людиною, ніж стану сперечатись.

41. Якщо б я народилася у давнину, то стала би благородною розбійницею.
42. Досягнути перемоги у суперечці потрібно будь-якою ціною.
43. Бували випадки, коли мої батьки та інші старші люди тривожилися з приводу того, що я трішки випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину у натовпі серед інших.
45. Якщо у кінофільмі немає жодної бійки — це кіно нічого не варте.
46. Іноді я сумую на уроках.
47. Якщо мене хтось випадково штовхне у натовпі, то я обов'язково заставлю його вибачитись.
48. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити їй усе, що про неї думаю.
49. Під час мандрівок я не люблю дотримуватися вказаного маршруту.
50. Мені би сподобалась професія дресирувальника хижих звірів.
51. Мені подобається відчуття швидкості під час їзди на автомобілі чи мотоциклі.
52. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець утік від переслідувачів.
53. Буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
54. Мені подобається іноді шокувати оточуючих.
55. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
56. Коли мені заперечують, я часто дратуюсь і відповідаю різко.
57. Мені подобається читати про криваві злочини або катастрофи.
58. Щоб отримати задоволення, потрібно порушити деякі правила і заборони.
59. Мені подобається бувати на вечірках, де вміру випивають і веселяться.

60. Я вважаю цілковито допустимим, якщо дівчина палить.
61. Мені подобається стан, який настає, коли трохи вип'єш в хорошій компанії.
62. Бувало, що у мене виникло бажання випити, хоча я й розуміла, що зараз не час і не місце.
63. Цигарка у важку хвилину мене заспокоює.
64. Деякі люди побоюються мене.
65. Я би хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
66. Задоволення — це головне, до чого потрібно прагнути в житті.
67. Якщо б я змогла, то із задоволенням взяла би участь у автомобільних перегонах.
68. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
69. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першою розпочати бійку.
70. Я пригадую випадки, коли у пориві злості могла схопити будь-яку річ, що потрапила під руки і зламати її.
71. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
72. Мені би хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.
73. Шкідливу дію на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
74. Щасливі ті, хто помирають молоді.
75. Я отримую задоволення, коли трішечки ризикую.
76. Коли людина у суперечці використовує лайку — це допустимо.
77. Я часто не можу стримати свої почуття.
78. Бувало, що я запізнювалася на уроки.
79. Мені подобається компанія, де всі жартують одне з одним.
- Продовження ДОДАТКУ Б**
80. Секс повинен займати у житті молоді одне з головних місць.

81. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не погоджується зі мною.
82. Іноді я не виконувала шкільні домашні завдання.
83. Я часто здійснюю вчинки під впливом настрою.
84. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
85. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився непокараний.
86. Буває, що мені потрібно приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
87. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
88. Іноді я буваю настільки роздратована, що сильно кричу.
89. Тільки незвичні обставини і відчуття небезпеки дозволяють мені дійсно проявити себе.
90. Я би спробувала наркотик, якщо би твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і мене не покарають.
91. Коли я стою на мості, то мене іноді так і тягне скочити вниз.
92. Будь-який бруд мене лякає або викликає сильну відразу.
93. Коли я роздратована, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.
94. Я думаю, що люди повинні відмовитися від вживання спиртних напоїв.
95. Я би з великим задоволенням покаталася на лижах з крутого схилу.
96. Іноді, якщо хтось зробить мені боляче, то це буває навіть приємно.
97. Я би з задоволенням стрибала з висоти в басейні.
98. Мені іноді не хочеться жити.
99. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від спиртних напоїв.
100. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною й уміти постояти за себе.

101. По-справжньому поважають тільки тих людей, яких бояться.
102. Я люблю дивитися виступи боксерів.
103. Я можу вдарити людину, якщо вона серйозно образить мене.
104. Я вважаю, що поступитися в суперечці — це означає показати свою слабкість.

Ключ до тесту

Чоловічий варіант

1. Шкала налаштованості на соціально бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 6 (ні), 13 (так), 21 (ні), 23 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 47 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).
2. Шкала схильності до ігнорування норм і правил: 1 (ні), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (ні), 59 (так), 61 (ні), 80 (так), 86 (ні), 88 (так), 91 (так), 93 (ні).
3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 6 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).
4. Шкала схильності до саморуйнуючої поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (ні), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).
5. Шкала схильності до агресії і насилля: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (так), 72 (так), 75 (ні), 77 (так), 82 (ні), 89 (так), 94 (так), 97 (так).
6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).
7. Шкала схильності до делінквентної поведінки: 18 (так), 26 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (ні), 61 (ні), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (ні), 91 (так), 94 (так).

Жіночий варіант

1. Шкала налаштованості на соціально бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 8 (ні), 13 (так), 21 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

2. Шкала схильності до ігнорування норм і правил: 1 (так), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (так), 59 (так), 61 (так), 80 (так), 86 (ні), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до саморуйнуючої поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 75 (так), 76 (так), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так), 99 (так).

5. Шкала схильності до агресії і насилля: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 71 (так), 77 (так), 82 (так), 85 (так), 89 (так), 94 (так), 101 (так), 102 (так), 103 (так), 104 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки: 1 (так), 3 (так), 7 (так), 11 (так), 25 (так), 28 (так), 31 (так), 35 (так), 43 (так), 48 (так), 53 (так), 58 (так), 61 (так), 63 (так), 64 (так), 66 (так), 79 (так), 93 (ні), 98 (так), 99 (так), 102 (так).

8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі: 3 (ні), 5 (ні), 9 (ні), 16 (ні), 18 (ні), 25 (ні), 41 (ні), 45 (ні), 51 (ні), 58 (ні), 61 (ні), 68 (ні), 73 (ні), 85 (ні), 93 (так), 95 (так), 96 (ні).

Опрацювання результатів тесту. За кожну відповідь у відповідності з ключем нараховується 1 бал. За кожною шкалою вираховується сумарний

бал, який порівнюється з тестовими нормами. Якщо відхилення індивідуальних результатів досліджуваного від середнього сумарного балу по шкалі є більшим за $1S$, психологічну характеристику можна вважати виявленою. Якщо ж індивідуальний сумарний бал досліджуваного менше середнього на $1S$, то психологічна характеристика оцінюється як слабо виявлена. Крім того, якщо відома належність досліджуваного до «делінквентної» популяції, то його індивідуальні результати потрібно порівняти з тестовими нормами, які розраховані для «делінквентної» підвибірки.

Тестові норми методики

Шкали	«Нормальна вибірка»		«Делінквентна вибірка»	
	М	S	М	S
1	2,27	2,06	2,49	2,13
2	7,73	2,88	10,27	2,42
3	9,23	4,59	15,97	3,04
4	10,36	3,41	10,98	2,76
5	12,47	4,23	14,64	3,94
6	8,04	3,29	9,37	3,01
7	7,17	4,05	14,38	3,22

Форма для заповнення учнями

ПІБ _____ Стать _____ Вік _____

Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
1	19	37	55	73	91		
2	20	38	56	74	92		
3	21	39	57	75	93		
4	22	40	58	76	94		

5	23	41	59	77	95
6	24	42	60	78	96
7	25	43	61	79	97
8	26	44	62	80	98
9	27	45	63	81	99
10	28	46	64	82	100
11	29	47	65	83	101
12	30	48	66	84	102
13	31	49	67	85	103
14	32	50	68	86	104
15	33	51	69	87	
16	34	52	70	88	
17	35	53	71	89	
18	36	54	72	90	

ДОДАТОК В

Методика вивчення схильності особи до агресивної поведінки

А. Басса та А. Даркі (адаптація А. К. Осницького) [40, с. 15–19]

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, то поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.

20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.

44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

69. Я не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізовувати.

72. Останнім часом я став занудою.

73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Інтерпретація отриманих результатів. У «ключі» для обробки результатів наводяться номери питань. Якщо після номера питання стоїть знак «+», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «так». Якщо після номера питання стоїть знак «-», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «ні». Інші відповіді не зараховуються. Сума балів, помножена на коефіцієнт k , що є вказаним в лапках при кожному показнику агресивності, дозволяє отримати зручні для співставлення — унормовані — показники, які характеризують індивідуальні та групові результати.

Ключ для обробки результатів:

2. Фізична агресія ($k=11$): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

3. Вербальна агресія ($k=8$): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

4. Непряма агресія ($k=13$): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

5. Негативізм ($k=20$): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
6. Дратівливість ($k=9$): 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-,
72+.
7. Схильність до підозр ($k=11$): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+,
65-, 70-.
8. Образа ($k=13$): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
9. Відчуття провини ($k=11$): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+,
67+.

ДОДАТОК Г

Методика «Самооцінка визначення психічних станів» Г. Айзенка [14]

Тест дозволяє оцінити неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність і ригідність). Якщо збігається з станом підлітка і стан виникає часто, то необхідно оцінити його у 2 бали, якщо цей стан виникає зрідка — 1 бал. Якщо не збігається зі станом учня — 0 балів.

Опитувальник

I. Тривожність.

1. Не відчуваю в собі впевненості.
2. Часто з-за дрібниць червонію.
3. Мій сон неспокійний.
4. Легко впадаю у відчай.
5. Турбуюся навіть про уявні неприємності.
6. Мене лякають складнощі.
7. Люблю «копирсатися» в своїх недоліках.
8. Мене легко переконати.
9. Я недовірлива людина.
10. Я насилу переношу час очікування.

II. Фрустрація.

1. Нерідко мені здаються безвихідними положення, з яких в цілому можна знайти вихід.
2. Неприємності мене дуже засмучують, я «падаю духом».
3. При значних неприємностях я схильний без достатніх підстав звинувачувати себе.
4. Нещастя і невдачі мене нічому не вчать.
5. Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її безплідною, не вірю в свій успіх.
6. Я часто почуваю себе беззахисно.

7. Час від часу у мене буває стан відчаю.
8. Я відчуваю сильну розгубленість перед складнощами чи випробуваннями.
9. У важкі хвилини життя схильний поводитися по-дитячому та хочу, щоб мене пожаліли.
10. Вважаю недоліки свого характеру невиправними.

III. Агресивність.

1. Залишаю за собою останнє слово.
2. Нерідко в розмові перебиваю співрозмовника.
3. Мене легко розсердити.
4. Люблю робити зауваження іншим.
5. Хочу бути авторитетом для інших.
6. Не задовольняюся малим, прагну найбільшого.
7. Коли розгніваюся, погано себе стримую.
8. Завжди прагну керувати, а не йти за кимось.
9. У мене різка, грубувата жестикуляція.
10. Я знаю, що я мстива людина.

IV. Ригідність.

1. Мені важко змінювати звички.
2. Нелегко переключати увагу з однієї справи на іншу.
3. Дуже насторожено ставлюся до всього нового.
4. Мене досить важко переконати, якщо я іншої думки.
5. Нерідко у мене не виходить з голови думка, від якої слід було б звільнитися.
6. Нелегко зближуюсь з новими для мене людьми.
7. Мене засмучують навіть незначні порушення плану.
8. Нерідко я проявляю неабияку впертість.
9. Неохоче йду на ризик.
10. Різко і неохоче сприймаю відхилення від прийнятого мною режиму дня.

Інтерпретація результатів. Підрахуйте суму балів за кожну групу питань:

1–10 — тривожність

11–20 — фрустрація;

21–29 — агресивність;

31–40 — ригідність.

Оцінка та інтерпретація балів:

Тривожність:

0–7 балів — не виявлена тривожність;

8–14 балів — тривожність середня, допустимого рівня;

15–20 балів — тривожність підвищена. Необхідно звернутися до спеціаліста.

Фрустрація:

0–7 балів — маєте високу самооцінку, стійкі до невдач, не боїтеся труднощів;

8–14 балів — середній рівень, фрустрація має місце;

15–20 балів — у вас низька самооцінка, ви уникаєте труднощів, боїтеся невдач, фрустровані.

Агресивність:

0–7 балів — ви спокійні, витримані;

8–14 балів — середній рівень агресивності;

15–20 балів — ви агресивні, не витримані, є труднощі при спілкуванні та роботі з людьми.

Ригідність:

0–7 балів — ригідності немає, легке переключення та адаптація;

8–14 балів — середній рівень;

15–20 балів — сильно виражена ригідність, незмінність поведінки, переконань, поглядів, навіть якщо вони розходяться, не відповідають реальній обстановці, життя. Вам важко даються зміна роботи чи зміни в особистому житті.

Форма для заповнення учнями

ПБ, клас	Тривожність (бал)	Фрустрація (бал)	Агресивність (бал)	Ригідність (бал)